

Jan Mikrut¹
Rzym

Stan badań w Europie nad dziejami stalinizmu **Seria wydawnicza *Storia della Chiesa in Europa*** ***centro-orientale***

Wprowadzenie

Po zakończeniu drugiej wojny światowej roku na okupowanych przez wojska radzieckie bądź wyzwolonych samodzielnie przez partyzantkę komunistyczną terenach nowe władze oparte na ideologii marksistowsko-leninowskiej niezwłocznie przystąpiły do budowania nowej formacji politycznej. Nowe społeczeństwo, które z determinacją budowali, miało być wolne od wszelkich wpływów religijnych, oparte wyłącznie na ateistycznej wizji świata. Formowanie w poszczególnych państwach radzieckiej sfery wpływów nowego społeczeństwa dokonywało się wyłącznie pod przywództwem lokalnych partii komunistycznej. Duża część terytorium Europy centralnej oraz wschodniej znalazła się teraz pod bezpośrednim wpływem i uzależniona politycznie-gospodarczo od Związku Radzieckiego. Decyzje polityczne podjęte przez zachodnich Aliantów wspólnie ze Związkiem Radzieckim na konferencjach w Jałcie i Poczdamie stworzyły na dziesiątki lat nowy podział wpływów politycznych w Europie; Litwa, Łotwa i Estonia oraz przedwojenne wschodnie terytoria Polski, podobnie jak Bukowina i Besarabia zostały włączone do Związku Radzieckiego. W konsekwencji zmiany granic państwowych miały miejsca przesiedlenia milionów osób, szczególnie dotknięci przymusowymi przesiedleniami byli Polacy i Niemcy. Podzielone również zostało terytorium przedwojennego państwa niemieckiego, w rosyjskiej strefie okupacyjnej zostało utworzone całkowicie zależne od Związku Radzieckiego nowe państwo niemieckie DDR. Po raz pierwszy w europejskiej historii takie miasta jak Praga, Budapeszt, Lipsk czy Berlin, będące teraz pod wpływem polityki sowieckiej zostały włączone do Europy

¹ Jan Mikrut – ks. dr dr hab., profesor Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie, e-mail: mikrut@unigre.it.

wschodniej. Po roku 1945 znaczna część Europy stała się częścią imperium sowieckiego: Polska, Czechosłowacja, Węgry oraz DDR. Bezpośrednio do ZSSR zostały włączone: Litwa, Łotwa, Estonia, Ukraina, Białoruś i Mołdawia. Wchodzące w skład Jugosławii państwa bałkańskie była przez pewien okres ideologicznie związana ze Związkiem Radzieckim. Pomimo różnic w podejściu do problematyki światowego komunizmu indoktrynacja ideologiczna w Jugosławii miała podobny przebieg jak i w innych krajach bloku wschodniego. Nowy podział Europy był również ważny ze względów wyznaniowych, siła jak i formy prześladowań religijnych zależne były od tego, czy poszczególne tereny znajdowały się bezpośrednio w ZSSR czy też były tylko w strefie jego interesów.

1. Seria wydawnicza *Kościół w Europie środkowo-wschodniej*

Powstała w 2016 roku w środowisku naukowym Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie nowa seria wydawnicza pod tytułem *La Chiesa cattolica in Europa centro orientale* [Kościół katolicki w Europie środkowowschodniej] ma za swoje główne zadanie prowadzić i koordynować badania naukowe i systematycznie przedstawiać różne aspekty historii Kościoła w poszczególnych krajach wchodzących do sowieckiej strefie wpływów. Problematyka religijna w tych krajach jest wieloaspektowa i w dużej mierze zależna od niejednokrotnie skomplikowanych wydarzeń historycznych poszczególnych państw członkowskich. Postanowiliśmy wspierać, koordynować i w miarę możliwości prowadzić intensywne badania w otwartych po upadku komunizmu otwartych dla badaczy archiwach państwowych i kościelnych poszczególnych krajów z uwzględnieniem powstających w językach narodowych publikacji.

W roku 2016 ukazała się po kilku latach przygotowań pierwsza z nowej serii wydawniczej książka pod tytułem: *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica* [Kościół katolicki i komunizm w Europie środkowowschodniej i w Związku Radzieckim], Verona 2016². Prezentacja książki w auli Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie była nie tylko z naukowego punktu widzenia ważnym wydarzeniem. Poszczególne teksty publikowane w książce zostały napisane w różnych językach przez międzynarodowe grono autorów, następnie zostały one przez grono redakcyjne metodologicznie ujednolicone i przetłumaczone na język włoski. Autorzy publikowanych tekstów to grono historyków i nauczycieli akademickich pochodzących czy też prowadzących badania naukowe w krajach Europie środkowowschod-

² J. Mikrut [red.], *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, San Pietro in Cariano (Verona)² 2016.

niej. Książka wydana w języku włoskim wywołała duże zainteresowanie tą tak mało znaną w literaturze włoskojęzycznej problematyką w środowisku zarówno naukowym jak i kościelnym Rzymu. Język włoski jest językiem wykładowym, jest też językiem pracowników instytucji kościelnych oraz kurii papieskiej, dlatego lektura książki jest możliwa zarówno dla studentów jak również osób posługujących się tym właśnie językiem.

Obszerna i wielojęzyczna literatura przedmiotu podana i przetłumaczona w przypisach umożliwia czytelnikowi dalsze pogłębienie swoich zainteresowań przez indywidualną lekturę w wybranym przez siebie języku. Słowo wstępne do pierwszej książki napisał blisko z nami związany emerytowany arcybiskup Pragi kardynał Miloslav Vlk (1932-2017), który w komunistycznej Czechosłowacji był mimo licznych prześladowań, m.in. zakazu spełniania funkcji kapłańskich nałożonym na niego przez urzędy do spraw wyznań odważnym świadkiem wiary. Współpraca z nim, oraz z osobami przez niego wskazanymi ubogaciło dodatkowo przygotowane do druku teksty. Z powodów zdrowotnych niestety nie mógł już przybyć na prezentację książki i wygłosić przygotowywanego w tym celu wystąpienia w formie świadectwa. Książka od momentu prezentacji cieszyła się i cieszy nadal dużym zainteresowaniem czytelników. Po upływie zaledwie kilkunasty tygodni cały nakład książki został ostatecznie wyczerpany, jeszcze w listopadzie tego samego roku zostało przygotowane kolejne, nieco poprawione nowe wydanie książki³.

W marcu 2017 roku ukazała się druga książka w tej serii pod tytułem: *Testimoni della fede. Esperienze personali e collettive dei cattolici in Europa centro-orientale sotto il regime comunista* [Świadkowie wiary. Świadectwa osobiste i zbiorowe katolików Europy środkowo-wschodniej za rządów komunistycznych], Verona 2017⁴. Słowo wstępne do książki napisał arcybiskup Wiednia kardynał Christoph Schönborn. Prezentacja książki odbyła się 8 marca w auli Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie, w czasie której okazjonalny wykład o znaczeniu męczenników wiary na świecie wygłosił ówczesny prefekt Kongregacji do spraw świętych Kardynał Angelo Amato.

W omawianej książce przedstawione są różne metody walki z religią w poszczególnych krajach demokracji ludowej. Analizując heroiczne postawy ludzi wierzących zostały przedstawione przez autorów ideologicznie motywowane metody walki z religią, jak również charyzmatyczne postacie ludzi wierzących oraz ich niestrudzona walka o wolność religijną. Niektórym bohaterskim posta-

³ Przy tej okazji bardzo dziękuję wszystkim czytelnikom oraz osobom zainteresowanym problematyką, które przez swoje informacje skierowały nasze uwagę na nowe, nieznanne jeszcze fakty oraz elementy badań historycznych w tym zakresie.

⁴ J. Mikrut [red.], *Testimoni della fede. Esperienze personali e collettive dei cattolici in Europa centro-orientale sotto il regime comunista*, San Pietro in Cariano (Verona) 2017.

ciom zostały dedykowane osobne teksty, wielu z nich już zostało w ostatnich latach ogłoszonych błogosławionymi czy świętymi Kościoła katolickiego. Do wybranych i przedstawionych w publikacji świadków wiary z poszczególnych krajów należą między innymi: Wincenty Eugeniusz Bosiłkow, Pavol Peter Gojdič, Ján Ivan Mastiliak, Miron Petrašovič, Vasil' Hopko, Vojtěcha Hasmandová, Konrad von Preysing, Wilhelm Weskamm, Julius August Döpfner, Petrus Legge, Otto Spülbeck, Gerhard Schaffran, Alojzie Stepinac, Anton Vovk, August Hlond, Stefan Wyszyński, Czesław Kaczmarek, Ignacy Tokarczuk, Jerzy Popiełuszko, Antonio Durcovič, Vladimir Ghika, Szilárd Bogdánffy, Áron Márton, József Mindszenty Vilmos Apor i Zoltán Lajos Meszlényi. Szczególną uwagę w książce poświęcono znaczeniu i historycznej roli pontyfikatu polskiego papieża świętego Jan Paweł II.

Od kilku lat wspólne z grupą historyków pochodzących albo pracujących na terenie ZSSR przygotowaliśmy osobną publikację poświęconą w całości Kościołowi katolickiemu w poszczególnych regionach tego kraju. Z okazji setnej rocznicy wybuchu rewolucji październikowej została wydana odrębna publikacja poświęcona działalności ludzi wierzących jak i prześladowaniom religijnym w krajach byłego ZSRR: *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka* [Kościół katolicki w Związku Radzieckim. Od Rewolucji 1917 r. do Pierestrojki], Verona 2017⁵. Książka ta prezentuje tragiczne losy ludzi wierzących oraz instytucji kościelnych latach 1917-2017 w republikach dawnego ZSRR. Słowo wstępne do książki napisał obecny arcybiskup Mińska na Białorusi Tadeusz Kondrusiewicz, który był również osobiście obecny na prezentacji książki w Rzymie i wygłosił okolicznościowy wykład-świadek o życiu katolików w ZSSR⁶.

Celem serii wydawniczej *La Chiesa cattolica in Europa centro orientale* jest inicjowanie i wieloaspektowe wspieranie konkretnych badań naukowych z zakresu historii Kościoła w krajach Europy środkowowschodniej. W tym celu została wydana drukiem, napisana pod moim kierunkiem i wielokrotnie nagradzana praca doktorska o. Pawła Wójcika SVD. W swojej książce przedstawił on na podstawie wieloletnich badań w międzynarodowych środowiskach naukowych najnowszy stan badań związanych z relacjami dyplomatycznymi w latach 1945-1978 pomiędzy komunistycznym rządem w Warszawie a Stolicą Aposto-

⁵ J. Mikrut [red.], *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, San Pietro in Cariano (Verona) 2017.

⁶ Arcybiskup Kondrusiewicz urodził się i wychował w ZSSR, w latach 1991-2002 był administratorem apostolskim dla całej Rosji a po reorganizacji Kościoła katolickiego dokonanej 11 lutego 2002 roku przez papieża Jana Pawła II został arcybiskupem Moskwy. W dniu 21 września 2007 on został mianowany arcybiskupem archidiecezji mińsko-mohylewskiej na Białorusi, następcą kardynała Kazimierza Świątka.

ską. Na szczególną uwagę zasługują przeprowadzone przez tego młodego historyka badania w archiwach w kraju i zagranicą, jak również wyczerpującą listą najnowszej, wielojęzycznej literatury przedmiotu⁷.

Publikacja wymienionych książek zaowocowała zainteresowaniem problematyką historii Kościoła w Europie środkowowschodniej jak i różnymi aspektami związanymi z tematyką totalitaryzmów XX wieku. Przez tę publikację zmienił się w znacznym stopniu stan wiedzy o historii Kościoła w Europie środkowo-wschodniej w XX wieku. Fakt, że publikowane teksty zostały napisane w większości przez autorów pochodzących albo pracujących naukowo w dawnym ZSRR dodaje tym publikacjom dodatkowej kompetencji. Takie ujęcie problematyki związane z dziejami Kościoła katolickiego zaproponowane osobom posługującym się językiem włoskim jest nowością na tutejszym rynku wydawniczym. Publikacja skierowana jest nie tylko do środowiska naukowego w szerokim znaczeniu, lecz powstaje także z myślą o nie małym gronie naukowców, studentów i specjalistów z kręgów uniwersytetów i instytutów papieskich Rzymu oraz instytucji watykańskich. Jest to środowisko międzynarodowe reprezentujące wszystkie regiony świata, zainteresowane historią Kościoła i posługujące się, na co dzień językiem włoskim. Stąd zasięg oddziaływania publikacji jest szeroki i przekracza znacznie tradycyjne granice kulturowo-narodowe. Omawiane publikacje zyskały uznanie środowisk naukowo-kościelnych i stały się chętnie używanym podręcznikiem naukowym dla profesorów i studentów historii Kościoła. Nowa seria naukowa została też doceniona przez instytucje watykańskie, w sposób szczególny przez Kongregację do spraw świętych, jako ważna lektura dla osób zaangażowanych w przygotowanie i prowadzenie procesów beatyfikacyjnych i kanonizacji szczególnie męczenników komunizmu.

Współpraca licznego międzynarodowego grona naukowców oferuje zainteresowanym czytelnikom syntetyczne ujęcie tej tak często mało znanej poza dawną sferą sowiecką problematyki. Zachowując przyjętą metodologię naukową projekt badawczy został podzielony na strefy geograficzne i tam, gdzie jest to konieczne również dodatkowo na obrządki, łaciński i bizantyjski, dając w ten sposób kompletny obraz tego regionu Europy. Z analizy metodologicznej projektów i listy autorów wyłania się dzieło bogate w treść, wiarygodne i udokumentowane, z obszerną bibliografią, ujednoliconym aparatem naukowym, spełniające powszechnie przyjęte standardy pracy historycznej. Bogaty materiał źródłowy, literatura międzynarodowa, nowatorskie ujęcie tematyki sprawiają, że tomy już opublikowane jak i te w przygotowaniu można uznać za ważne i nowatorskie źródło do studiów nad krajami Europy środkowo-wschodniej XX

⁷ Paweł Wójcik, *Il governo e la Chiesa in Polonia di fronte alla diplomazia vaticana (1945-1978)*, San Pietro in Cariano (Verona) 2016.

wieku. Poszczególne rozdziały tomów, z których każdy stanowi oddzielny artykuł naukowy ujmują w sposób syntetyczny i systematyczny wieloaspektowy temat prześladowań opowiadając historię krajów i regionów Europy środkowo-wschodniej. Seria wydawnicza odpowiada na współczesne wyzwania przywracania pamięci historycznej narodów a także na wezwanie św. Jana Pawła II, który z okazji roku 2000 wzywał Kościoły lokalne i wspólnoty chrześcijańskie do poszukiwania swoich bohaterów i świadków Ewangelii, którzy szczególnie, jako męczennicy dali w sposób świadomy świadectwo wiary swoim życiem za swoje przekonania religijne w XX wieku⁸.

Obecnie kończymy przygotowania do dwóch kolejnych tomów poświęconych męczennikom i świadkowie wiary w okresie Narodowego Socjalizmu w Europie środkowo-wschodniej. W pracach tych skupiono się na licznych międzynarodowych doświadczeniach i świadectwach osobistych jak i zbiorowych osób prześladowanych i zamęczonych przez reżim nazistowski w krajach Europy środkowo-wschodniej okupowanych przez Trzecią Rzeszę oraz kraje z nią współpracujące⁹. Pamięć historyczna jednostek, narodów czy instytucji jest często nietrwała, stąd konieczność pobudzania świadomości i przypominania o wydarzeniach tak chwalebnych jak i tragicznych. Okres nazizmu jest jeszcze stosunkowo nieodległym wydarzeniem historycznym, jednak jego opis i postrzeganie wydaje się nastrożać wiele problemów, zarówno w środowiskach naukowych jak i na poziomie jednostek czy państw. Celem przygotowywanych obecnie publikacji jest przedstawienie roli Kościoła w poszczególnych okupowanych przez Niemcy krajach jak i zebranie licznych świadectw dotyczących prześladowań osób i wspólnot chrześcijańskich przez system narodowosocjalistyczny w krajach okupowanych przez wojska niemieckie. Współpraca licznych historyków pochodzących z krajów bezpośrednio dotkniętych tragedią prześladowań zostało już zauważone i pozytywnie docenione w poprzednich publikacjach serii. Należy w tym kontekście podkreślić szeroki i kompetentny dostęp do źródeł archiwalnych i literatury w językach narodowych, jak również ujęcie historii poszczególnych krajów z perspektywy tysięcy ofiar, zapomnianych lub pomijanych. Innym ważnym zadaniem jest podanie w miarę dokładnych danych liczbowych i osobowych, opierających się na dostępnej dokumentacji.

Ważna z perspektywy krajów Europy środkowo-wschodniej jest możliwość przedstawienia swojej historii w języku dostępnym dla międzynarodowego środowiska naukowego i kościelnego. W ten sposób prowadzone badania naukowe

⁸ E. Kumka, *Recenzja książki*, "Miscellanea Francescana" 116 (2016), s. 291-293.

⁹ J. Mikrut [red.], *La Chiesa cattolica e il Nazionalsocialismo 1933-1945*, San Pietro in Cariano (Verona) w przygotowaniu na rok 2018; J. Mikrut [red.], *I martiri e i testimoni di Cristo del Nazionalsocialismo 1933-1945*, San Pietro in Cariano (Verona) w przygotowaniu na rok 2019.

w poszczególnych krajach, których wyniki zazwyczaj przedstawiane były prawie wyłącznie w językach lokalnych stały się teraz dzięki publikacjom naszej serii wydawniczej znane szerokiemu kręgowi czytelników, którzy do tej pory posługiwali się tylko niektórymi znanymi za granicą publikacjami napisanymi w językach zachodnich. Przy tej okazji zostały skutecznie skorygowane, od lat wielokrotnie dementowane w literaturze poszczególnych krajów niepełne lub niezgodne z prawdą historyczną wiadomości oraz interpretacje niektórych faktów historycznych dotyczących poszczególnych krajów. W zaistniałej sytuacji poszczególne kraje mogły prezentować w sposób niezależny swoje najnowsze badania dotyczące przeszłości ich krajów. Nie byli więc już dłużej zdani na dawne publikacje, które ukazywały się jeszcze w okresie silnego działania komunistycznej cenzury albo były pisane przez autorów w dużej mierze uzależnionych od ideologii komunistycznej.

2. Kraje dawnego Związku Radzieckiego

Po roku 1945 terytorium tak ogromnego państwa, jakim był Związek Radziecki zostało przez centralne władze państwowe podzielone pod względem religijnym oraz ze względu na historyczne uwarunkowania, sytuacje geopolityczną oraz liczbę wiernych wspólnot religijnych w poszczególnych republikach radzieckich na tak zwane trzy strefy wolności religijnej¹⁰. Na terenie ZSRR sytuacja religijna była pod tym względem bardzo różnorodna, każda z poszczególnych republik ze względu na uwarunkowania historyczne oraz ilość ludzi wierzących należała do jednej z trzech stref polityki religijnej państwa sowieckiego.

Do pierwszej strefy wolności religijnej należała takie kraje jak Litwa, Łotwa, gdzie były największe na terenie ZSSR działające wspólnoty katolickie. Na Litwie oraz na Łotwie istniała przynajmniej w części dawna kościelna struktura hierarchiczna, znaczna część kościołów była tam jeszcze ciągle otwarta dla kultu religijnego. W Kownie działało nadal, mimo ogromnych ograniczeń i całkowitej kontroli struktur komunistycznego państwa dawne wyższe seminarium duchowne, w którym pod stałą kontrolą władz komunistycznych było przygotowywanych około 20 kandydatów do kapłaństwa. Wyświęceni tutaj nieliczni kapłani pracowali później prawie wyłącznie na potrzeby kościoła litewskiego.

Drugie seminarium duchowne działało na Łotwie w Rydze, gdzie około 30 kandydatów przygotowywana była do kapłaństwa, byli oni przeznaczeni do

¹⁰ J. Mikrut, *Lo scontro tra l'ideologia marxista-leninista e la Chiesa cattolica in Europa centro-orientale*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 13-14.

pracy duszpasterskiej wśród rozproszonych katolików na pozostałych terenach ZSSR. O ilości seminarzystów oraz ich wyborze z ogromnej liczby chętnych decydowały radzieckie urzędy do spraw wyznań oraz KGB, bez zgody tych organów żaden kandydat do kapłaństwa nie mógł być przyjęty do seminarium¹¹. Kilkunastu kapłanów tam wyświęconych w latach 1945-1991 było jednak tylko kroplą w ogromnym morzu potrzeb dla około 10 000 000 katolików różnych narodowości rozrzuconych po całym terytorium ZSSR. Pomimo różnych administracyjno-ideologicznych ograniczeń władz zarówno w doborze jak i formacji kandydatów do kapłaństwa wielu z nich przeszło później do historii, jako odważni i gorliwi duszpasterze. Pomimo rozmaitych szykan ze strony władz administracyjnych wspólnoty katolickie pielęgnowały na miarę możliwości życie religijne, w codziennej praktyce byli oni poddani intensywnej propagandzie ateistycznej zarówno w szkołach, uniwersytetach jak i w swoich zakładach pracy¹².

W drugiej strefie religijnej znalazła się przedwojenne terytoria Polski, Białoruś, Ukraina i europejska część Rosji, z tego terenu już w 1945 roku został wydalony przez komunistów ostatni biskup rzymsko-katolicki. Pozostali jeszcze nieliczni kapłani próbowali w istniejących wspólnotach w ramach istniejących możliwości koordynować życie religijne wiernych¹³. W otwartych jeszcze dla kultu religijnego świątyniach życie religijne wiernych ograniczone było praktycznie tylko do mszy świętej. Wygłaszane przez duchownych w czasie nabożeństw kazania musiały być napisane i zawsze gotowe do kontroli urzędu do spraw wyznań. Wspólnoty religijne istniały tylko w tych miejscowościach, gdzie istniały komitety kościelne złożone przynajmniej z dwudziestu osób, wierni musieli zebrać pieniądze, aby mogli opłacić narzucony

¹¹ P. Botwina, *Come sono diventato sacerdote nella realtà politica dell'Unione Sovietica*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 458-460.

¹² I. Mikłaszewicz, *I tentativi di utilizzare il fattore etnico nella politica delle autorità sovietiche nei confronti della Chiesa cattolica in Lituania negli anni 1944-1990*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 827-840; A. Streikus, *Conventi religiosi clandestini nel periodo sovietico: tra la continuità e le nuove sfide*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 841-862; S. Krumina-Konkova, *La Chiesa cattolica in Lettonia durante il periodo sovietico: le vittime della persecuzione*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 863-878; M. Kiope, "Dall'ambone al portale della chiesa". *L'attività pastorale della Chiesa cattolica in Lettonia durante il periodo dell'occupazione sovietica*, w: *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 879-894; N. Pazuhina, *Il movimento ecumenico nella Lettonia sovietica: un inciso della storia*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 895-908; I. Runce, *La testimonianza quotidiana della vita cristiana nelle famiglie*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 909-925.

¹³ R. Dzwonkowski, *La Chiesa cattolica di rito latino in Ucraina. Dalla sciagura alla rinascita (1939-1991)*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 689-706.

po przejściu przez państwo bardzo wysoki czynsz za użytkowanie upaństwowionych świątyń. W przypadku posiadania odpowiednich środków materialnych mogli się starać w urzędach do spraw wyznań o pozwolenia na otwarcie kościołów. W miejscowościach, gdzie to nie było możliwe wierni gromadzili się zazwyczaj w niedzielę i święta wolne od pracy na wspólną modlitwę na przykościelnych cmentarzach przy grobach swoich bliskich zmarłych. Wspólnoty religijne, pomimo pozwolenia władz na użytkowanie kościoła, nie miały możliwości druku książek czy modlitewników. Aby podtrzymać dawne modlitwy i zwyczaje religijne, byli zmuszeni do ręcznego przepisywania istniejących już modlitewników przekazując w ten sposób dalszym pokoleniom swoje tradycje i zwyczaje religijne¹⁴. Z powodu braku kapłanów, albo potrzebnego dla kapłana pozwolenia z miejscowego urzędu wyznaniowego na sprawowanie kultu religijnego „odprawiano” w otwartych jeszcze dla wiernych kościołach tak zwane msze święte bez kapłana, podczas których modlono się wspólnie, były śpiewane pieśni religijne oraz czytane teksty liturgiczne przypadające na poszczególne niedziele. Wspólnoty zakonne musiały ukrywać swoją obecność i działalność, zakonnice po zdjęciu habitów pracowały, jako osoby prywatne w szpitalach, zakładach pracy a nawet w kołchozach. Jeśli to było możliwe siostry mieszkaly wspólnie w niewielkich wspólnotach w całkowitym ukryciu ich religijnego charakteru życia¹⁵. Kapłani, zakonnicy i zakonnice, którzy przez swoją działalność religijną czy społeczną weszli w konflikt z sowieckim ustawodawstwem wyznaniowym byli surowo karani, skazywani na kary pieniężne czy więzienia, byli zsyłani na wiele lat do łagrów, z których wielu już nie wracało¹⁶.

Pozostałe terytorium Związku Radzieckiego należało do trzeciej strefy wolności religijnej, gdzie nie było już otwartych świątyń a obecni tam jeszcze kapłani nie mieli pozwolenia władz na spełnianie funkcji kapłańskich. Tylko jeszcze w placówkach dyplomatycznych w Moskwie i St. Petersburgu były otwarte, ale tylko dla personelu dyplomatycznego dwie świątynie katolickie, w których była regularnie przez zagranicznych kapłanów odprawiana msza święta. Ale również w trzeciej strefie wolności religijnej mieszkali liczni ludzie wierzący, katolicy pochodzący z różnych narodowości, niektórzy z nich byli tutaj zesłani jeszcze przez władze carskie inni już przez władze radzieckie, szczególnie

¹⁴ K. Laurynenka, *L'attività dei "gruppi religiosi non registrati" di cattolici in Bielorussia orientale nel dopoguerra e la loro lotta per la legale esistenza alla luce della legislazione sovietica sulle comunità religiose*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 633-660.

¹⁵ A. Mirek, *La testimonianza di vita delle religiose in Unione Sovietica (1945-1991)*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 511-522.

¹⁶ L. Michajlik, *Testimonianze dei sacerdoti e le complicate vicende del cardinale Kazimierz Świątek*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 609-632; Marc Lindeijer, *I gesuiti nell'URSS (1939-1992)*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 483-510.

w latach zsyłek 1939-1945, powstały wtedy nowe liczne skupiska katolików szczególnie w Kazachstanie i na dalekiej Syberii. Wielu wygnańców szczęśliwie powróciło do Polski po zakończeniu wojny, inni pozostali tam jeszcze do rozpadu Związku Radzieckiego i wyjechali w latach dziewięćdziesiątych do swoich krajów pochodzenia, wśród wyjeżdżających była duża grupa katolików polskich i niemieckich katolików. Wyjazdy licznych, szczególnie młodych grup katolików spowodował w istniejących lokalnych wspólnotach religijnych znaczne osłabienie roli katolicyzmu w tamtejszym wielokulturowym społeczeństwie. Pozostały na miejscu w dużej mierze tylko osoby starsze, które nie tylko ze względu na wiek, ale również na przywiązanie się do nowego miejsca nie zdecydowały się już na przeprowadzkę i na radykalną zmianę ich dotychczasowego życia nowym środowisku¹⁷.

W okresie dominacji komunistycznej historiografia poszczególnych państw strefy sowieckiej była zdominowana wyłącznie przez historyków związanych z obozem władzy. Tylko oni mogli publikować tendencyjne książki i artykuły, przemawiać na kongresach oraz prowadzić wykłady w salach uniwersyteckich. Zakres i forma prezentacji badań historycznych była uzależniona od założeń ideologicznych, dużych cięć oraz zmian w tekstach było dokonywanych przez cenzurę. Powstałe w tym okresie zazwyczaj ideologicznie dominowane publikacje prezentowały fakty historyczne dla potrzeb ideologicznych w sposób tendencyjny, nie było w nich wiele miejsca na obiektywne oceny zaistniałych faktów historycznych i wydarzeń. Przeciwnicy polityczni komunizmu przedstawiani byli w środkach masowego przekazu, jako element podejrzany, któremu w żadnym wypadku nie należało dawać wiary. Zarówno podawane w tych publikacjach dane statystyczne czy osobowe jak i prezentacja zaistniałych wydarzeń miały charakter tendencyjny, odpowiadały one przyjętemu przez władze programowi ideologicznemu kontrolowanemu w Moskwie jak i lokalnych centrach politycznych poszczególnych krajów.

Istniały również wartościowe publikacje naukowe powstające poza zasięgiem cenzury za żelazną kurtyną, w których niezależni historycy z poszczególnych krajów starali się przedstawić w sposób obiektywny swoje badania naukowe. Publikacje te były dostępne za granicami państw komunistycznych, rzadko były dostępne w krajach komunistycznych zazwyczaj w środowisku nielegalnej opozycji politycznej. Sytuacja w tym względzie zmieniła się dopiero po rozpadzie Związku Radzieckiego i po powstaniu, niezależnych politycznie państw, które przez nowe badania archiwalne oraz lokalne publikacje dążyły do niezależnego ideologicznie odkrywania historii swoich krajów. Musiało minąć jeszcze wiele lat zanim prace te osiągnęły szersze rozpowszechnienie.

¹⁷ B. P. Dubik, *Kwiaty na stepie. Pamiętnik z zesłania*, Warszawa³ 2007, s. 358.

3. Kraje Bloku Wschodniego

W nowych krajach włączonych do strefy wpływów ZSSR, które do tej pory były związane z kulturą zachodnią rozpoczęły się po 1945 roku zorganizowane przez nowe struktury władzy komunistycznej nieznane tutaj dotąd zmasowane i na dużą skalę prześladowania religijne, były one skierowane nie tylko przeciwko wspólnotom chrześcijańskim, ale przeciwko wszystkim znanym formom religijności jak to miało na przykład miejsce w Albanii w przypadku dużej ilości wspólnot muzułmańskich¹⁸. W walce z religią wykorzystane zostały z sukcesem znane już wzorce sowieckie, które były w ZSSR w latach 1917-1945. Według koncepcji politycznej Józefa Stalina wszystkie istniejące w strefie sowieckiej legalnie wspólnoty religijne musiały być całkowicie podporządkowane systemowi ateistycznemu państwa sowieckiego. Ta idea Stalina była z determinacją realizowana nie tylko w republikach wchodzących w skład ZSRR, lecz również w państwach sowieckiej strefy wpływów¹⁹.

Ważnym elementem walki z religią była likwidacja cerkwi greckokatolickiej w krajach strefy sowieckiej. Wspólnoty te zostały prawnie rozwiązane a ich materialna własność w poszczególnych krajach przekazana przez państwo cerkwi prawosławnej²⁰. W tym celu były organizowane przez współpracowników aparatu państwowego tak zwane „synody”, w roku 1946 na Ukrainie, w Rumuni w 1948 i w 1950 w Czechosłowacji²¹. Kościół prawosławny w krajach komunistycznych miał w wizji komunistycznej za zadanie zjednoczyć w swoich strukturach dotychczasowe wspólnoty greckokatolickie, praktyka taka była

¹⁸ Na temat Albanii zobacz: R. Hibbert, *Albania's national liberation struggle: the bitter victory*, London-New York 1991; I. A. Murzaku, *Catholicism, culture, conversion: the history of the Jesuits in Albania (1841-1946)*, Roma 2006; F. Guida [red.], *Intellettuati versus democrazia: i regimi autoritari nell'Europa sud-orientale (1933-1953)*, Roma 2010; ID., *L'altra metà dell'Europa: dalla Grande Guerra ai giorni nostri*, Roma 2015.

¹⁹ J. R. Mwaniki, *La Chiesa cattolica in Albania*, [w:] *La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 27-62.

²⁰ W. Osadczy, *L'impegno della Chiesa cattolica di rito latino in Ucraina volto a sostenere i greco-cattolici*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 707-726; M. Horyacha, *Il patriarca Josyf Slipyj: testimone della Chiesa silenziosa dei martiri*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 743-768; M. Horyacha, *La soppressione della Chiesa greco-cattolica in Ucraina*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 769-794; I. Bilyk, *La testimonianza della vita religiosa nella Chiesa greco-cattolica in clandestinità*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 795-807.

²¹ P. Šturák, *Il regime comunista e la Chiesa greco-cattolica. Il beato vescovo Pavol Peter Gojdič*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 119-126; A. Mandzák, *L'apostolo saggio, umile ed eroico: Ján Ivan Mastiliak*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 127-140; A. Mandzák, *Beato martire Dominik Metod Trčka*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 141-156; P. Borza, *Il caso del parroco di Prešov Miron Petrašovič*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 157-162; P. Borza, *Beato vescovo e martire Vasil' Hopko*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 163-170.

realizowana we wszystkich krajach strefy sowieckiej. W krajach tradycyjnie prawosławnych jak Bułgaria, Rumunia i Serbia hierarchia i duchowieństwo Kościoła prawosławnego został w dużej części zdeterminowany do współpracy z ideologicznymi strukturami ideologicznego państwa.

W krajach włączonych do strefy sowieckiej, które w czasie drugiej wojny światowej były aliantami Niemiec jak Bułgaria, Chorwacja, Słowacja, Rumunia i Węgry pierwsze prześladowania religijne nastąpiły bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych. Ich przebieg zależny był w dużym stopniu od ilości katolików mieszkających w poszczególnych krajach oraz od stopnia zaangażowania w dotychczasową politykę środowisk kościelnych. Szczególnie trudna była sytuacja katolików na Słowacji, gdzie w okresie wojny 1939-1945 prezydentem kraju był ksiądz katolicki Josef Tiso. Był on od kilkunastu lat zaangażowany politycznie, sprawował liczne ważne funkcje państwowe, był ministrem, premierem rządu i prezydentem kraju. Po aresztowaniu przez władze komunistyczne Czechosłowacji został skazany w roku 1947 w krótkim procesie pokazowym na karę śmierci. Ciało tragicznie zmarłego polityka i kapłana było przez dziesiątki lat starannie ukrywane przez władze, chciano, aby w ten sposób, aby pamięć o zmarłym kapłanie i przywódcy politycznym została w nowych warunkach politycznych szybko zapomniana, żeby jego życie i działalność polityczna została wymazana ze świadomości narodowej Słowaków²².

W Chorwacji partyzanci komunistyczni zamordowali setki kapłanów katolickich, sióstr zakonnych oraz świeckich działaczy katolickich zdecydowanie przeciwnych ideologii komunistycznej. W liście pasterskim z 21 września 1945 biskupi Jugosławii podali do wiadomości wiernych zgromadzonych w kościołach straszliwą statystykę strat Kościoła w tym kraju, 243 kapłanów zostało zamordowanych, 89 dalszych zaginionych bez wieści, 169 aresztowanych w więzieniach i obozach. Właśnie w Chorwacji już w roku 1946 po odmowie współpracy z władzami komunistycznymi został zorganizowany pokazowy proces arcybiskupa Zagrzebia Alojzije Stepinac (1898-1960)²³. Rząd komunistycznego przywódcy Josip Bros Tito, rozpoczęły walkę ideologiczną przeciwko ludziom kościoła, zdecydowanie przeciwnym ideałom komunistycznym²⁴. Wła-

²² A. Krawczyk, *Słowacja księdza prezydenta. Josef Tiso 1887-1947*, Kraków 2015, s. 331-345.

²³ J. Batelja, *Il cardinale Alojzije Stepinac e la prima fase della battaglia ideologica*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 483-504.

²⁴ J. Krišto, *I procedimenti sommari delle autorità comuniste contro i religiosi*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 505-516; V. Popić, *Il calvario delle donne di vita consacrata*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 517-532; M. Jareb, *I laici e il regime comunista*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 533-548; P. Triulcio, *Il primo martire delle foibe. Beato don Francesco Giovanni Bonifacio*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 549-569.

dze w Belgradzie drastycznie ograniczyły możliwości działania wspólnot religijnych, zabraniając działalności poza obrębem kościołów.

W interesie komunistów jugosłowiańskich było utworzenia Kościoła narodowego niezależnego od Watykanu. Arcybiskup Zagrzebia Alojzije Stepinac nie zgodził się na współpracę z władzami, w związku z czym został niesłusznie oskarżony o współpracę z faszystowskim rządem. W dniu 11 października 1946 arcybiskup Stepinac mimo swoich protestów i zapewnień o niewinności zarzucanych mu czynów został skazany na 16 lat ciężkich prac, w roku 1951 został przeniesiony z więzienia w Lepoglava do aresztu domowego w swojej rodzinnej parafii w miejscowości Krasič. Ku ogromnemu zaskoczeniu światowych mediów, jako więzień reżimu jugosłowiańskiego został 12 stycznia 1953 ogłoszony przez papieża Piusa XII nowym kardynałem, ku dużemu zaskoczeniu i zdecydowanej krytyce rządu w Belgradzie. Dzięki tej decyzji papieża prasa światowa dowiedziała się o istnieniu komunistycznych prześladowaniach Kościoła również w Jugosławii. Kardynał Stepinac czuł się przez poparcie ze strony papieża bardzo doceniony w jego tak bardzo nierównej i nieuczciwej walce z ideologicznym przeciwnikiem. Po krótkim życiu, szczególnie po wielu upokorzeniach w komunistycznych więzieniach i w miejscu odosobnienia, cierpieniach psychicznych i fizycznych, pozbawiony wszelkiego kontaktu z duchowieństwem i wiernymi zmarł on 10 lutego 1960 roku. Prawdopodobnie podawano mu już od dłuższego czasu truciznę, która spowodowała powolne zatrucie jego organizmu i doprowadziła do śmierci. Jego uroczysty pogrzeb w katedrze w Zagrzebiu przemienił się w manifestacyjne poparcie nie tylko katolickiego społeczeństwa dla zmarłego przedwcześnie, na skutek prześladowań w czasie pozbawienia wolności chorwackiego purpurata. Kardynał Stepinac został pochowany w katedrze w Zagrzebiu²⁵. W dniu 3 października 1998 roku papież Jan Paweł II ogłosił w sanktuarium maryjnym Marija Bistrica kardynała Alojzije Stepinca nowym błogosławionym Kościoła katolickiego. Wydarzenie

²⁵ Na temat osoby arcybiskupa Zagrzebia zobacz między innymi: R. Pattee [red.], *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, Milwaukee 1953; I. Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo 1986; J. Batelja, *Živjeti iz vjere. Duhovni lik i pastirska skrb kardinala Alojzija Stepinca*, Zagabria 1990; *Positio super martyrio. Beatificationis et canonizationis Servi Dei Aloysii Stepinac*, vol. I-III, Roma 1996; E. Gitman, *Archbishop Alojzije Stepinac, 1941-1945 under the lens of historians and diplomats*, [w:] *Cardinal Stepinac. A Witness to the Truth. Kardinal Stepinac. Svjedok Istine*, Zagabria 2008, s. 246-274; V. Horvat, *Kardinal Alojzije Stepinac mučenik za ljudska prava*, Zagabria 2008, s. 58-61, 67-78; Juraj Batelja, *Blaženi Alojzije Stepinac. Svjedok Evanđelja ljubavi. Životopis, dokumenti i svjedočanstva - prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskoga rata*, vol. I-II, Zagabria, 2010; Z. Gavranović, *In serch of Cardinal Steoinac. A Complete Biography*, Zagabria 2011; R. J. Rychlak, *Cardinal Stepinac and The Roman Catholic Church in Croatia During the Second World War*, [w:] *Cardinal Stepinac, A Witness to the Truth. Kardinal Stepinac. Svjedok Istine*, s. 57-72; *Alojzije kardinal Stepinac nadbiskup Zagrebački, Propovijedi, govori, poruke 1941-1946*, Zagabria 2012.

to miało i ma nadal niezwykle ważne znaczenia nie tylko dla katolików w Chorwacji²⁶.

W innym kraju związkowym dawnego Królestwa Jugosławii w Słowenii w czasie wojny okupowanym zarówno przez wojska niemieckie jak i włoskie rosło pod koniec wojny coraz bardziej znacznie komunistycznej partyzantki koordynowanej przez doświadczonego w walce ideologicznej chorwackiego komunistę Josifa Broz Tito²⁷. Nowe ideologiczne władze Jugosławii rozpoczęły prześladowania swoich tradycyjnych przeciwników politycznych w tym również bardzo wielu ludzi wierzących, dla których nie do przyjęcia były proponowane ateistyczne ideały. Już pod koniec wojny z obawy przed komunistycznymi represjami około 300 kapłanów, aby ratować swoje życie, musiało bezzwłocznie opuścić terytorium Słowenii. Wielu kapłanów, którzy mimo wszystko pozostali w kraju zostało zgodnie z oczekiwaniami aresztowanych przez władze komunistyczne, niektórzy z nich zostali poddani bardzo modnym wówczas procesom pokazowym. Procesy te były dzięki dostępnym dla władz komunistycznych wszystkim środkom masowego przekazu relacjonowane za pośrednictwem radia, prasa codzienna publikowała swoje tendencyjne sprawozdania procesowe. Przeciwnicy polityczni, w tym głównie duchowieństwo katolickie zdecydowanie przeciwne ideologii komunistycznej przedstawiani byli, jako wrogowie państwa. Przeciwnicy komunistycznej propagandy ukazywani byli, jako zatwardziali przedstawiciele zagranicznych obozów władzy, w tym Watykanu, propaganda z wielkim wysiłkiem czasu i środków starała się ukazując wymyślone dowody ich winy, aby udokumentować ich zgubny wpływ na nowe komunistyczne społeczeństwo. W latach 1945-1961 zostało aresztowanych i uwięzionych bez procesu około 425 księży, 9 z nich po sfingowanych procesach zostało skazanych na śmierć. Wszelka działalność wspólnot religijnych w Słowenii została ograniczona wyłącznie do terytorium kościoła parafialnego, w szkole zabroniono nauki religii a na jej miejsce rozpoczęła się akcja ateizacyjna dzieci i młodzieży. Aby rozbić jedność Kościoła, również i w Słowenii kapłani podob-

²⁶ Giovanni Paolo II, *Discorso a Marija Bistrica il 3/10/1998: Sarete miei testimoni. Discorsi in occasione della visita pastorale alla Croazia dal 2 al 4 ottobre 1998*, Zagabria 1998, s. 19.

²⁷ Na temat drugiej wojny światowej w Słowenii zobacz: M. Rybář, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino Lavantinske škofije 1941-1945*, Maribor 1978; T. Ferenc, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945*, Maribor 1980; M. Benedik [red.], *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, Celje 1991; M. Drnovšek, Drago Bajt [red.], *Slovenska kronika XX. Stoletja*, vol. 1., Lubiana 1995; T. Griesser-Pečar, F. M. Dolinar, *Rožmanov proces*, Lubiana 1996; M. Cuzzi, *L'Occupazione italiana della Slovenia*, Roma 1998; P. Jambreč [red.], *Crimes Committed by Totalitarian Regimes*, Lubiana 2008; L. Šturm, *O vzponu komunizma na Slovenskem*, Lubiana 2015; Ž. Koncilja, *Sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*, Lubiana 2015. D. Hančič, *Revolucionarno nasilje v Ljubljani 1941-1945*, Lubiana 2015.

nie jak i w innych krajach strefy komunistycznej byli zmuszani do wstępowania do patriotycznych organizacji dla kapłanów, dla sympatyzujących z nową władzą duchownych zostało zorganizowane tzw. Stowarzyszenie Świętego Cyryla i Metodego²⁸.

Bardzo tragiczny wymiar miały prześladowania religijne w Albanii, gdzie władze państwowe gwarantowały w konstytucji ateizm, jako podstawę ideologiczną współtworzonego nowego państwa. Albania wprawdzie nie została wyzwolona przez wojska radzieckie jednak partyzantka komunistyczna odegrała w czasie wojny a szczególnie po jej zakończeniu ogromną rolę. Terror komunistyczny ograniczył tradycyjne formy życia Albańczyków, zabronił sprawowania funkcji religijnych, budynki o charakterze religijnym zostały zamienione na obiekty o charakterze publicznym. Wszystkie wspólnoty religijne, zarówno chrześcijańskie jak i muzułmańskie zostały prawnie zabronione, obiekty kultu, które nie zostały przejęte przez władze zostały zniszczone. W kraju tym miała miejsc najcięższe prześladowania religijne ze wszystkich krajów europejskich²⁹.

W Bułgarii zdecydowana większość mieszkańców należała tradycyjnie do Kościoła prawosławnego, katolicy tworzyli w tym kraju tylko niewielką wspólnotę, wśród ich wielu obcokrajowców. Wraz z końcem wojny rozpoczęły się prześladowania religijne, szczególnie ciężkie były prześladowania katolików, którzy uznawani byli przez władze a wyznanie zagraniczne, które swoje centrum miało za granicą Bułgarii w Watykanie. Nieliczni w Bułgarii kapłani katolicy jak również zakonnicy i zakonnice byli bezpodstawnie oskarżani o szpiegostwo na rzecz obcego wywiadu, w tym także na rzecz Watykanu³⁰.

W dniu 16 lipca 1952 został aresztowany biskup Nicopoli Wincenty Eugeniusz Bosiłkow a 3 października tego samego roku został razem z trzema innymi kapłanami skazany na śmierć, wyrok został wykonany przez rozstrzelania 11 listopada. Jego ciało nigdy nie zostało odnalezione. Papież Pius XII wspominał jego męczeńską śmierć w swojej encyklice *Orientales Ecclesias*³¹. Papież Jan Paweł II dokonał w Rzymie w dniu 15 marca 1998 roku beatyfikacji bisku-

²⁸ V. Blaž, "... come la quercia nella valle, di fronte alle raffiche di vento che le vengono da ogni parte." Mons. Anton otrin, w: *Testimoni della fede*, 569-584; I. Montanar, "In ogni incontro con lui percepivi come profondamente sentisse con ogni persona" Mons. Maksimilijan Držečnik, [w:] *Testimoni della fede*, 585-620; I. Montanar, "Sono fiera di Narte. Anch'io accolgo il sacrificio professando 'Viva Cristo Re'". Narte e Ivanka Velikonja, [w:] *Testimoni della fede*, s. 621-654.

²⁹ G. Cargnello, *Albania: testimonianze di fede nel paese dell'ateismo di Stato*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 23-58.

³⁰ Więcej informacji na ten temat w: F. Guida [red.], *Intelletuali versus democrazia: i regimi autoritari nell'Europa sud-orientale 1933-1953*, Roma 2010.

³¹ Pio XII, *Orientales ecclesias*, Roma 1952. Tekst encykliki między innymi: https://w2.vatican.va/content/pius-xii/it/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_15121952_orientales.html [14.07.2018]

pa Eugeniusza Bosiłkow, który rok później został również całkowicie zrehabilitowany przez władze państwowe Bułgarii³².

We wschodniej części Niemiec wyzwolonej poprzez wojska radzieckie komuniści niemieccy utworzyli nowe państwo oparte na ideologii komunistycznej i wzorach sowieckich. Mieszkańcy tej części kraju byli od pocztów reformacji byli w większości członkami Kościoła protestanckiego. Nieliczna wspólnota katolicka powiększyła się na skutek przymusowych przemieszczeń ludności z innych sąsiadujących krajów, jakie miały miejsce po zakończeniu wojny. Katolicy byli rozproszeni po całym kraju, większe wspólnoty znajdowały się w dużych miastach³³. W DDR nie było bezpośrednich prześladowań religijnych, jak to miało miejsce w Czechosłowacji czy Albanii, komuniści niemieccy w obawie przed emigracją ludności do o wiele bogatszej BRD musieli zachować przynajmniej pozory tolerancji religijnej, sytuacja zmieniła się po wybudowaniu muru berlińskiego w roku 1961 oraz po umocnieniu granic między dwoma niemieckimi państwami. Dla komunistów niemieckich, którzy świadomie ignorowali tradycje religijne społeczeństwa, jako relikty z dawnych czasów szczególnie ważna była ateistyczna

³² Na temat Kościoła w Bułgarii zobacz: A. Cascone, *Le persecuzioni comuniste. Il beato Vincenzo Eugenio Bossilkov*, [w:] *Testimoni della fede*, 59-68; F. Giorgini, *I Passionisti nella Chiesa di Bulgaria*, Roma 1998; I. Sofranov, S. Mercanzin, *Eugenio Bossilkov*, Roma 1986; F. Taccone, *Eugenio Bossilkov, vescovo bulgaro martire difensore dei "diritti" di Dio e dell'uomo*, Teramo 1998; E. Pierluigi, *Beato Eugenio Bossilkov. Morire per la fede*, Teramo 1998; *Roncalli e Bossilkov per la nuova Bulgaria. atti della giornata di studio sulla Bulgaria*, Teramo 2001; M. van Parijs [red.], *Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell'Europa del Novecento. atti del convegno di storia ecclesiastica contemporanea*, Città del Vaticano 2003; P. di Eugenio, *La parola e il sangue: martirio e lettere pastorali del beato Eugenio Bossilkov, vescovo passionista*, Teramo 2003; M. Carosio, *Un esempio di agiografia contemporanea: il racconto del martirio di Eugenio Bossilkov, vescovo nella Bulgaria comunista*, [w:] *Sanctorum* 6 (2009), s. 257-275.

³³ Więcej informacji na temat Kościoła katolickiego w DDR zobacz: H. G. Koch, *Staat und Kirche in der DDR. Zur Entwicklung ihrer Beziehungen von 1945-1974. Darstellung, Quellen, Übersichten*, Stuttgart 1975; W. Knauf, *Katholische Kirche in der DDR. Gemeinden in der Bewegung 1945-1980*, Mainz 1980; M. Manale, *L'Eglise catholique dans le socialisme: le cas de la République allemande*, [w:] *Etudes* 363 (1985), s. 581-594; V. Cárcel Ortí, *La Chiesa in Europa 1945-1991*, Cinisello Balsamo 1992, s. 159-165; H. Dohle [red.], *SED und Kirche. Eine Dokumentation grundsätzlicher Entscheidungen zu ihren Beziehungen*, vol. 1-3, Neukirchen Vluyn 1993; E. Feil [red.], *"Glauben lernen in einer Kirche für andere"*, Gütersloh 1993; H. G. Besier, *Der SED-Staat und die Kirche. Der Weg in die Anpassung*, München 1993; Th. Raabe, *SED-Staat und katholische Kirche. Politische Beziehungen 1949-1961*, Paderborn 1995; M. Höllen, *Loyale Distanz? Katholizismus und Kirchenpolitik in SBZ und DDR. Ein historischer Überblick in Dokumenten*, vol. 1: 1945-1955, vol. 2: 1956-1965, Berlin 1997; U. Haese, *Katholische Kirche in der DDR. Geschichte einer politischen Abstinenz*, Düsseldorf 1998; J. Pilvousek, *Die katholische Kirche in der DDR*, [w:] E. Gatz [red.], *Kirche und Katholizismus seit 1945*, vol. 1: *Mittel- West- und Nordeuropa*, Paderborn 1998, s. 132-150; J. Mikrut, *La Chiesa cattolica in Germania dell'Est (DDR)*, [w:] *La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 227-276.

edukacja dzieci i młodzieży, programy szkolne przedstawiały religie, jako element kulturalnego zacofania, ideologie ateistyczna zaś, jako postępowy światopogląd naukowy. Mimo licznych prób nie udało się niemieckim komunistom rozbić jedności i solidarności wśród kapłanów, jak to miało miejsce w sąsiadującej z DDR Czechosłowacji, do której obywatele niemieccy mogli wyjeżdżać bez trudności. W DDR kapłani, choć nieliczni nie współpracowali z władzami jak to miało miejsce w większości krajów komunistycznych, zwłaszcza Czechosłowacji, nie przynależeli oni do organizacji politycznych widząc ogromną determinację komunistów w ideologicznej walce z religią, w wyniku której około 60 procent niemieckiego społeczeństwa przyjęło proponowaną przez władze ateistyczną formację i w ten sposób trwale wyrzekło się swoich dotychczasowych chrześcijańskich korzeni³⁴. Ateizacja społeczeństwa niemieckiego prowadzona w szkołach, na uniwersytetach i w zakładach pracy miała w porównaniu z innymi krajami dominacji sowieckiej najwięcej sukcesu, nie może być nawet porównywana ze Związkiem Radzieckim, gdzie po upadku *komunizmu* nastąpiło sile odrodzenie religijne, które dało podstawę do odnowienia życia religijnego.

Tradycyjne oparte na zwyczajach religijnych wydarzenia życia codziennego, dotychczas w sposób naturalny związane z kulturą i tradycją chrześcijańską taką jak chrzest, bierzmowania (konfirmacja), ślub czy pogrzeb zostały teraz zastąpione nowymi formami uroczystości o zdecydowanie ideologicznym, ateistycznym charakterze. Szczególnie oparte na ateistycznej ideologii uroczyste przechodzenie po zakończeniu szkoły podstawowej z wieku młodzieńczego do tak zwanego dorosłego życia (*Jugendweihe*), w którym z czasem brała już udział, mimo licznych przemyślanych i dobrze przygotowanych protestów lokalnego episkopatu jak i miejscowych duszpasterzy prawie cała młodzież szkolna³⁵. W konsekwencji gotowej na wszystko polityki ateizacyjnej dzieci i młodzieży w DDR zasadnicza większość dzisiejszego społeczeństwa w tych landach jest w zasadniczej większości bez przynależności religijnej, deklaruje się jako niewierząca, co jest niewątpliwie skutkiem intensywnej ateizacji organizowanej przez władze państwowe³⁶.

Chociaż Czechosłowacja została wyzwolona przez wojska sowieckie witane przez miejscowych działaczy komunistycznych z kwiatami, kraj ten początkowo cieszył się w miarę dużą swobodą polityczną, była ona znacznie większa niż w innych krajach strefy sowieckiej. W okresie 1945-1948 komuniści czescy nie mieli jeszcze odpowiednio przygotowanych ludzi oraz przewagi liczbowej po-

³⁴ H. Scheipers, *Gratwanderungen. Priester unter zwei Diktaturen*, Leipzig 1997, s. 111

³⁵ Tamże, 109.

³⁶ S. Illing, *Die Jugendweihe im Wandel der Zeit ein Fest der Jugend oder ostdeutsche Familientradition? Vorgeschichte, Hintergründe, Bedeutung vor und nach 1990*, Stuttgart 2000; J. Pilvousek, *Jugendweihe und kein Ende?*, ThG 48/2 (2005), s. 130-139.

trzebnej do przejścia władzy, w związku z tym nie mieli też właściwej okazji do walki z tak ważnym przeciwnikiem, jakim był Kościół katolicki. W wyniku wyprzedzenia ludności niemieckiej z terytorium nowego państwa czechosłowackiego Kościół katolicki stracił przeszło jedną czwartą całej ludności katolickiej³⁷. Do sprawowani władzy formacje komunistyczne potrzebowały jeszcze ciągle chętnego do współrządzenia i oddanego interesom państwa właściwego koalicyjanta. Dużą rolę w tym okresie politycznej stabilizacji Czechosłowacji odegrał ksiądz katolicki Jan Šrámek (1870-1956) z Czechosłowackiej Partii Ludowej (Československá strana lidová), jak to miało zwyczaj w partiach politycznych zarówno w Czechach jak i na Słowacji. Ksiądz Jan Šrámek po agresji Niemiec na Czechosłowację w 1939 roku wyemigrował z kraju i już w następnym roku w latach stał na czele rządu Republiki Czechosłowackiej w Londynie, urząd ten pełnił w latach 1940-1945. W 1945 roku ksiądz Jan Šrámek razem z innymi emigracyjnymi politykami wrócił do kraju i objął obowiązki wicepremiera nowego rządu w Pradze, jednak już w 1948 roku został on aresztowany po przejęciu władzy przez komunistów³⁸.

Po komunistycznym zamachu stanu i upadku rządu w 1948 sytuacja polityczna gwałtownie się zmieniła, władze komunistyczne przejęły władze i w konsekwencji zaczęły bardzo szybko wprowadzać ustawodawstwo, które ograniczało możliwości działalności politycznej jak również coraz dokładniej kontrolowało działalność Kościoła katolickiego. Ks. Jan Šrámek został aresztowany i zastąpiony przez znanego z sympatii do komunistów duchownego katolickiego, był nim ks. Josef Plojhar (1902-1981), w latach 1951-1968 był przewodniczącym Czechosłowackiej Partii Ludowej³⁹. Był on współpracownikiem reżimu komunistycznego i zaangażowanym działaczem a następnie przewodniczącym Ruchu Patriotycznego Księża formalnie w walce na rzecz pokoju światowego. W latach 1948–1968 ks. Josef Plojhar był czechosłowackim ministrem zdrowia, między innymi w 1957 roku przygotował projekt ustawy aborcyjnej⁴⁰. Arcybiskup praski Josef Beran mimo ogromnej presji władz zdecydowanie popęcił współpracę kapłanów katolickich z władzami komunistycznymi i nałożył na ks. Josef Plojhar ekskomunię, której nie odwołał⁴¹.

³⁷ G. Adriányi, *Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert*, Paderborn 1992, s. 88.

³⁸ Dalsze informacje na ten temat zobacz w: <https://www.vlada.cz/cz/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1939-1945-protectorat-cechy-a-morava/jana-sramek-1/jan-sramek-45195/> [15.07.2018].

³⁹ J. Mikrut, *La Chiesa cattolica in Repubblica Ceca*, [w:] *La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 79-157.

⁴⁰ S. Balík, J. Hanuš, *Katolická církev v Československu 1945-1989*, s. 21-22.

⁴¹ J. Hanuš, *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů*, Brno 2005, s. 308; S. Balík, J. Hanuš, *Katolická církev v Československu 1945-1989*, Brno 2007, s. 149-152.

Współpraca kapłanów z władzami komunistycznymi jest jednym z bolesnych doświadczeń Kościoła czeskiego tego okresu, z ich środowiska byli mianowani przez władze państwowe nowi administratorzy diecezji po aresztowaniu biskupów ordynariuszy. W czerwcu 1949 roku został aresztowany, znany w kraju ze swojego patriotycznego służenia ojczyźnie, były więzień obozów koncentracyjnych, arcybiskup praski Josef Beran a później prawie wszyscy tamtejsi biskupi⁴². Na ich miejsce bardzo szybko władze mianowały zdeterminowanych, wiernie z nimi współpracujących księży z ruchu patriotycznego *Mírové hnutí katolického duchovenstva* (MHKD), jako wikariusze kapitularni. We wszystkich diecezjach zostali mianowani specjaliści państwowi, którzy kontrolowali całą bieżącą działalność biskupa i jego współpracowników. W latach sześćdziesiątych część biskupów, kiedy już skutki ideologicznej i antykościelnej działalności państwa były dobrze widoczne została zwolniona z więzień, pozostali hierarchowie zostali zmuszeni do zamieszkania w specjalnych domach kontrolowanych przez służbę bezpieczeństwa. Biskupi, którzy wreszcie powrócili do swoich diecezji nie mogli w żaden sposób swobodnie prowadzić swojej działalności, ich praca była skutecznie kontrolowana przez państwowych zarządców diecezji oraz służbę bezpieczeństwa. Szczególnie trudna była każda próba pracy z młodzieżą, władze komunistyczne były w tym względzie bardzo aktywne posadzając bezpodstawnie ludzi Kościoła o ukrytą formę działalności politycznej⁴³.

W kwietniu 1950 roku w ciągu jednej tylko nocy zostali aresztowani na terenie całego kraju wszyscy zakonnicy a w sierpniu tego samego roku taki sam tragiczny los spotkał wszystkie czechosłowackie zakonnice. Zarówno zakonnicy jak i zakonnice zostali umieszczeni w specjalnych na ten cel odpowiednio wcześniej przygotowanych ośrodkach odosobnienia a następnie po odpowiedniej selekcji zostali przeznaczeni do pracy specjalnych zakładach przemysłowych,

⁴² Więcej na temat arcybiskupa Berana zobacz [w:] B. Svoboda, J. Polc, *Kardinál Josef Beran: životní příběh velkého vyhnance*, Praha 2008; S. Vodičková, *Uzavírám vás do svého srdce: životopis Josefa kardinála Berana*, Brno 2009; K. A. Huber, Beran, [w:] LTHK 2 (1994), s. 239-240.

⁴³ Na temat Kościoła katolickiego w CSSR w tym okresie zobacz: V. Medek, *Cesta české a moravské církve staletími*, Praha 1982; L. Vaccaro [red.], *Storia religiosa dei cechi e degli slovacchi*, Milano 1987; J. Libor [red.], *České církevní dějiny v II. polovině 20 století*, Brno 2000; J. Hanuš, *Tradice českého katolicismu ve 20. Století*, Brno 2005; I. Chalupický, *Die römisch-katholische Kirche in Tschechien in den Jahren 1945-2005*, [w:] J. Mikrut [red.], *Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart*, Wien 2006, s. 414-415; J. Bukovský, *Chiesa del martirio, Chiesa della diplomazia. Memorie tra Cecoslovacchia e Vaticano*, Bologna 2009; K. Sládek, *Greckokatolícká cirkev v českých zemích: dějiny, identita, dialog*, Červený Kostelec 2013; Petr Koura [red.], *Diktatura versus naděje: pronásledování římskokatolické církve v Československu v letech 1948-1989*, Praha 2014; J. Mikrut, *La Chiesa cattolica in Repubblica Ceca*, [w:] J. Mikrut [red.], *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, San Pietro in Cariano (Verona)² 2016, s. 79-157.

państwowych gospodarstwach rolnych, a dla szczególnie dla państwa niebezpiecznych przypadkach zostali skazani na pobyt w ciężkich obozach pracy. Cała dotychczasowa tak bardzo różnorodna i bogata działalność Kościoła: instytucje charytatywne, szpitalnictwo oraz szkolnictwo zostały bezprawnie przejęte przez państwo, zaś rola Kościoła ograniczona została zredukowana tylko do uznanych przez władze miejsc kultu, gdzie być po ścisłą kontrola państwa mogły być sprawowane tradycyjne obrzędy religijne. Osoby, które regularnie brały udział w życiu religijnym w swoich wspólnotach i nie były członkami partii komunistycznej nie mogły zajmować żadnych ważniejszych stanowisk w zakładach pracy. Szczególnie trudna była sytuacja dla wierzących nauczycieli, byli oni szykanowani przez władze oświatowe za swoje poglądy religijne, które nie odpowiadały ideologicznym założeniom nowego państwa⁴⁴.

Na powojenną sytuację polityczną zamieszkałą głównie przez katolików Słowacji ogromny wpływ miał fakt współpracy wojskowej Słowaków z Trzecią Rzeszą. Dalszą trudnością była rola księdza katolickiego Josefa Tiso (1887-1947), który w latach 1939-1945 pełnił funkcje prezydenta Republiki Słowackiej. Ks. Tiso uciekł ze Słowacji przez Austrię do Bawarii, gdzie znalazł schronienie w klasztorze benedyktyńskim w sanktuarium Maryjnym w Altötting, wydany przez aliantów władzom czechosłowackim był sądzony i został skazany na karę śmierci, wyrok mimo starań o ulaskawienie został wykonany przez powieszenie w dniu 18 kwietnia 1947 roku⁴⁵. Fakty te miały również bezpośredni wpływ na prześladowania religijne na Słowacji, Kościół katolicki został przez komunistów zakwalifikowany, jako niebezpieczny przeciwnik ideologiczny zdolny przez swoje wpływy na społeczeństwo katolickie wydajnie destabilizować formowanie struktury państwowej na ideałach ateistycznych. W roku 1950 zostali aresztowani biskupi Ján Vojtašák (1877-1965) i Michal Buzalka (1885-1961); w roku 1954 zostali internowani dalsi biskupi Eduard Nécsey (1892-1968) z Nitry i biskup Róbert Pobožný z Rožňavy (1890-1972)⁴⁶.

⁴⁴ Na temat represji zakonników zobacz: K. Kaplan [red.], *Církevní komise ÚV KSČ 1949-1951. Edice dokumentů*, vol. 1: *Církevní komise ÚV KSČ ("Církevní šestka") duben 1949 březen 1950*, Brno 1994; V. Vlček [red.], *Ženské řehole za komunismu 1948-1989*, Olomouc 2005; P. Jakubčín [red.], *Likvidácia reholí a ich život v ilegality v rokoch 1950-1989*, Bratislava 2010; M. Kerdík, *I religiosi e le religiose: suprema testimonianza di carità in mezzo alla persecuzione*, w: *Testimoni della fede*, s. 93-102.

⁴⁵ Na temat prezydenta Słowacji ks. Josefa Tiso istnieje wiele publikacji zwłaszcza w ostatnich latach napisanych w języku słowackim: K. Čulen, *Po Svätoplukovi druhá naša hlava. Život Dr. Jozefa Tisu, Partizánske* 1992; Milan Stanislav Ďurica, *Jozef Tiso (1887-1947). Životopisný profil*, Bratislava 2006; James Mace Ward, *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*, London 2013; Ivan Kamenec, *Jozef Tiso: Tragédia politika, kňaza a človeka*, Bratislava 2013.

⁴⁶ P. Olexák, *La Chiesa romano-cattolica in Slovacchia*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 157-219; P. Šturák, *La Chiesa greco-cat-*

Na wolności pozostali jeszcze tylko biskupi słowaccy Ambròz Lazík i Josef Čarský, byli oni jednak w oczach duchowieństwa i wiernych zbyt otwarci na współpracę z władzami⁴⁷.

W tym politycznym kontekście Słowacji została przez władze państwowe jednostronnie zawieszona dotychczasowa legalna działalność Kościoła grekokatolickiego. W dniu 28 kwietnia 1950 wierni tego Kościoła zostali administracyjnie zmuszeni do zjednoczenia się z Kościołem prawosławnym. Pomimo takiej decyzji władz dwaj biskupi tego Kościoła, Pavol Gojdič i Vasil' Hopko wraz z gronem księży, z zakonnikami, zakonnkami a nawet grupa świeckich nie zastosowali się do decyzji władz i odmówili przystąpienia do Kościoła prawosławnego, z tego powodu obaj biskupi zostali aresztowani i umieszczeni w więzieniach. Wielu ludzi Kościoła grekokatolickiego zostało aresztowanych i zamkniętych w obozach pracy na terenie całego kraju. Większość ludzi wierzących tego obrządku z powodu zamknięcia ich dotychczasowych świątyń czy też aresztowania kapłanów uczęszczała w dalszym ciągu na nabożeństwa do swoich dotychczasowych świątyń przejętych teraz przez duchownych prawosławnych. Po zamieszkach politycznych spowodowanych „praską wiosną” i wydarzeniami z 1968 roku, Kościół grekokatolicki w Czechosłowacji został ponownie uznany przez władze państwowe, jednak nie zwrócono zabranych obiektów Kultu, które pozostały w dalszym ciągu do dyspozycji wiernych prawosławnych⁴⁸.

W Polsce podobnie jak w Czechosłowacji komuniści w latach 1945-1948 nie stanowili jeszcze zagrożenia dla swobód obywatelskich i wolności religijnej. Po pierwszych sfałszowanych przez komunistów wyborach parlamentarnych w 1947 roku sytuacja ludzi wierzących zaczęła się systematycznie pogarszać. Zaczęły się pierwsze aresztowania kapłanów i ludzi świeckich aktywnych w organizacjach kościelnych. Po śmierci prymasa Augusta Hlonda (1881-1948) nowym ojcem duchowym i zarazem przywódcą polskiego kościo-

tolica in Slovacchia, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 193-226.

⁴⁷ Na temat Kościoła katolickiego na Słowacji zobacz: A. Rebichini, *Chiesa, Società e Stato in Cecoslovacchia 1948-1968*, vol. 1: 1948-1968, Padova 1977, vol. 2: 1968-1978, Padova 1979; R. Letz, *Slovensko v rokoch 1945-1948 na ceste ku komunistickej totalite*, Bratislava 1994; J. Pešek, M. Barnovský, *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953*, Bratislava 1997; F. Vnuk, *Vládni zmocneni na biskupských úradoch v rokoch 1949-1951*, Martin 1999; E. Hrabovec, *La Slovacchia e la Santa Sede nell'arco della storia*, [w:] J. Dravecky, M. Bartko, *La Slovacchia e la Santa Sede nel XX secolo*, Città del Vaticano 2008, s. 229-240.

⁴⁸ P. Šturák, *Il regime comunista e la Chiesa greco-cattolica. Il beato vescovo Pavol Peter Gojdič*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 119-127; P. Borza, *Beato vescovo e martire Vasil' Hopko*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 163-170.

ła został prymas Stefan Wyszyński (1901-1981)⁴⁹. W 1949 roku prymas Wyszyński rozpoczął z władzami państwowymi rozmowy o przyszłości Kościoła w Polsce, pertraktacje zostały zakończone w dniu 14 kwietnia 1950 roku, zostało podpisane porozumienie pomiędzy państwem a Kościołem. Zawarta umowa między państwem a kościołem nie była przez władze przestrzegana. Szczególnie trudna była sytuacja związana z organizacją życia kościelnego na ziemiach zachodnich, władze państwowe nie uznały ustanowionych administratorów apostołskich mianowanych w 1945 roku (Gdańsk, Olsztyn, Wrocław, Gorzów Wielkopolski i Opole). W roku 1951 zostali oni zmuszeni do opuszczenia swoich administratur, na ich miejsce zostali mianowani nowi wikariusze kapitularni sprzyjający władzom państwowym⁵⁰. W 1951 roku został aresztowany biskup kielecki Czesław Kaczmarek⁵¹ oraz internowany arcybiskup Eugeniusz Baziak (1890-1962)⁵² pełniący po przymusowym wyjeździe z archidiecezji lwowskiej rozpoczął nowe obowiązki, jako administrator apostolski w królewskim mieście Krakowie. W listopadzie 1952 roku został usunięty z diecezji biskup katowicki Stanisław Adamski (1875-1967 a razem z nim dwaj biskupi pomocniczy Juliusz Bieniek (1895-1978) i Herbert Bednorz (1908-1989). Spór z władzą osiągnie swój szczyt w lutym 1952, kiedy rada państwa wydała dekret o nominacjach na urzędy kościelne. Prymas Wyszyński odpowiedział kategorycznie swoim słynnym *Non possumus*, w dniu 26 września 1953 został aresztowany a następnie przetrzymywany w różnych miejscach odosobnienia na terytorium całego kraju. Prześladowania komunistyczne trwały nadal, następnym aresztowanym był biskup pomocniczy z Gniezna Antoni Baraniak (1904-1977). Do roku 1953 aż 12 biskupów zostało aresztowanych albo musieli opuścić swoje diecezje, 4 kapłanów zostało skazanych na karę śmierci przez rozstrzelanie, 37 kapłanów zostało zamordowanych bez wyroków sądowych, 260 uznano za zaginionych, 350 zostało przeniesionych do pracy duszpasterskiej w innej części Polski, około 1.000 kapłanów zostało aresztowanych, 1.200 musiało z polecenia władz państwowych opuścić swoje dotychczasowe parafie, niektórzy z nich mogli peł-

⁴⁹ Z. Zieliński, *I Primati della Polonia nell'epoca delle svolte*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 655-670; J. Pietrzak, *Il cardinale August Hlond e la sua missione politico-pastorale negli anni 1945-1948*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 671-690.

⁵⁰ Z. Zieliński, *Il cardinale Stefan Wyszyński e l'organizzazione della vita religiosa sui cosiddetti Territori Recuperati*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 691-706.

⁵¹ P. Wójcik, *Un tragico destino di un vescovo coraggioso: Mons. Czesław Kaczmarek*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 707-720.

⁵² M. Leszczyński, *Arcybiskup metropolita Eugeniusz Baziak 1890-1962*, Tarnów 1988; W. Szeltnicki, *Arcybiskup wygnaniec Eugeniusz Baziak metropolita lwowski*, Kraków 1989; J. Waligóra [red.], *Cierpiący pasterz ks. arcybiskup - metropolita lwowski Eugeniusz Baziak 1890-1962*, Rzeszów 2013; F. Musiał, *Sprawa abp. Eugeniusza Baziaka w czasie tzw. procesu kurii krakowskiej*, [w:] *Zeszyty Historyczne WiN-u*. 40 (2014), s. 139-154.

nić tylko podrzędne funkcje kościelne, ponieważ utracili zaufanie urzędów do spraw wyznań, które podobnie jak to miało miejsce w Związku Radzieckim chciały bardzo dokładnie kontrolować wszystkie ważniejsze prace duszpasterskie.

W Rumunii, która należała do krajów wspieranych Niemców w czasie drugiej wojny światowej od samego przejścia władzy w 1945 komuniści rumuńscy rozpoczęli zdecydowaną walkę z religią. Katolicy stanowili tam tylko niewielką mniejszość zarówno katolicy rytu łacińskiego jak też bizantyńskiego. Szczególnie trudna była sytuacja katolików, gdyż prawosławni, którzy stanowili zasadniczą większość społeczeństwa chętnie współpracowali ze strukturami nowej władzy, podobnie jak w innych krajach w większości zamieszkałych przez ludność prawosławną. Mimo prześladowań biskupi rumuńscy okazali się odważnymi pasterzami, niektórzy z nich byli aresztowani, od 14 lutego 1949 biskup pomocniczy diecezji Satu Mare Szilárd Bogdánffy (1911-1953), Áron Márton (1896-1980) z diecezji Alba Iulia oraz Anton Durcovici (1888-1951) z diecezji Jassy⁵³. Szczególnie tragiczny był los biskupa Anton Durcovici, z obawy przed rozruchami ludności nie został aresztowany 26 czerwca 1949 w swojej rezydencji, ale, podczas gdy był w drodze do wizytacji parafii w Popești-Leordeni. Na trzy miesiące przed śmiercią wycieńczony męczarniami więzienia oraz postępującą ciężką chorobą został on przeniesiony do więzienia w Sighet, gdzie w dniu 20 grudnia 1951 zmarł, jego ciało zostało pochowane w nieznanym miejscu⁵⁴. W dniu 17 maja 2014 biskup Anton Durcovici został ogłoszony błogosławionym w swoim mieście biskupim Jassy, jako męczennik za wiarę⁵⁵.

Bardzo silne represje administracyjno-policyjne zostały skierowane w Rumunii podobnie jak w innych krajach o znacznej liczbie członków Kościoła prawosławnego przeciwko niewielkiej w skali kraju bardzo dynamicznej wspólnoty kościoła greckokatolickiego. Kościół greckokatolicki został założony na tym terytorium w okresie rządów Habsburgów w Siedmiogrodzie. Akt unii

⁵³ F. Müller, *Dr. Anton Durkowsch. Ein Märtyrer unserer Zeit, Donzdorf 1991*; S. Lupu, *La chiesa dei martiri: Il beato vescovo Antonio Durcovici*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 957-966; F. Zsolt Kovács, *Il vescovo di Oradea e martire. Mons. Szilárd Bogdánffy*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 983-996; F. Doboş, *Il vescovo che ha vinto il comunismo. Mons. Áron Márton*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 997-1010.

⁵⁴ J. Mikrut, *DDr. Anton Durkowsch. Bischof von Jassy*, [w:] J. Mikrat [red.], *Blutzeugen des Glaubens. Martyrologium des 20. Jahrhunderts. Diözesen Wien, Eisenstadt, St. Pölten*, vol. 1, Wien² 1999, s. 45-61, 56.

⁵⁵ D. Doboş, A. Despinescu, *Episcopul Anton Durcovici - o viață închinată lui Dumnezeu și Bisericii*, Iași 2003; W. Dancă, *Anton Durcovici. Lecții tomiste despre Dumnezeu (1936-1940)*, Iași 2008; F. Doboş, *Viața episcopului Anton Durcovici, martir al Bisericii Catolice din România*, Iași 2010.

kościelnej został ogłoszony na synodzie Kościoła Prawosławnego w Siedmiogrodzie w dniu 4 września 1700 roku. Wspólnoty greckokatolickie miały pod protektoratem habsburskim dobre warunki do dalszego rozwoju, powstało wiele nowych parafii oraz centrum do formacji przyszłych kapłanów. Szczególnie w XIX wieku Kościół greckokatolicki odegrał bardzo ważną rolę w odradzaniu się rumuńskiej świadomości narodowej. Po rozpadzie Austro-Węgier w listopadzie 1918 roku nastąpiła zasadnicza zmiana granic i uformowanie się nowego niezależnego państwa rumuńskiego, od tego momentu większa część wiernych greckokatolickich znalazła się na terenie Królestwa Rumunii, mniejszość mieszkała na terenach włączonych do Węgier. W Transylwanii na wzór modelu sowieckiego prawnie została zabroniona działalność tego kościoła. W dniu 1 grudnia 1948 rozpoczęły się prześladowania osób wierzących, które mimo nakazu administracyjnego władz nadal było zwianych z tą wspólnotą kościelną. Majątek kościoła greckokatolickiego, świątynie, klasztory, szkoły i inne struktury zostały przekazane do użytku kościołowi prawosławnemu. Prześladowania wiernych greckokatolickich w Rumunii miało często bardzo tragiczny przebieg⁵⁶. Cały episkopat jak również duża część duchowieństwa została mimo masowych represji władz wierna swojemu obrządkowi. Opór ludności przeciwko zniesieniu Kościoła greckokatolickiego spotęgował jeszcze dodatkowo prześladowania, w konsekwencji cała hierarchie kościelna została aresztowana bez możliwości kontaktów między biskupami, kapłanami czy też grupami wiernych, a później wydalona poza terytorium kraju. Wśród prześladowanych świadków wiary kościoła greckokatolickiego należy wymienić szczególnie bohaterkich biskupów zmarłych z wycieńczenia czy chorób w więzieniach czy też skazanych przez władze na wieloletnie kary pozbawienia wolności oraz zakazu wszelkich kontaktów ze wspólnotami wiernych. Do bohaterskiego grona umęczonych czy też aresztowanych biskupów, którzy mimo prześladowań pozostali wierni swojemu Kościołowi należy wymienić: Vasile Aftenie (1899-1950), Valeriu Traian Frențiu (1875-1952), Ioan Suciu (1907-1953), Titu Liviu Chinezu (1904-1955), Ioan Bălan (1880-1959), Alexandru Rusu (1884-1963), kardynał Iuliu Hossu (1885-1973) oraz Alexandru Todea (1912-2002).

Na terytorium państwa węgierskiego, które w czasie wojny współpracowało z Niemcami, którego terytorium zostało wyzwolone przez armię czerwoną grupy węgierskich komunistów przygotowanych odpowiednio wcześniej do tego zadania w Moskwie rozpoczęły organizację nowych struktur państwowych.

⁵⁶ S. Soica, *La Chiesa greco-cattolica in Romania*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 537-569; Veridiana Bolfă, *Le suore Basiliane. Dalla fondazione alla persecuzione*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1031-1044; Cecilia Flueraș, *La Congregazione delle suore della Madre di Dio: fedeli alla consacrazione anche in mezzo alla tempesta*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1045-1056.

Historycznie rzecz biorąc Węgry były krajem o głębokiej tradycji chrześcijańskiej, ludność Węgier w dużej części należała do Kościoła katolickiego, jednak część społeczeństwa związana była z wyznaniem protestanckimi. W roku 1948 został przez nowe władze przeprowadzany rozdział Kościoła od państwa, który już wkrótce dał początek intensywnej walce z religią oraz otwartej ateizacji kraju⁵⁷.

Od 15 września 1945 arcybiskupem Esztergom i prymasem Węgier był József Mindszenty (1892-1975).⁵⁸ W rozmowach z władzami komunistycznymi arcybiskup Mindszenty repetował zdecydowanie katolickie punkty widzenia broniąc roli Kościoła i ludzi wierzących w swoim kraju.⁵⁹ W tym celu władze węgierskie podjęły starania o przeniesienie arcybiskupa poza granice kraju, najlepiej do Watykanu. Ponieważ arcybiskup okazał się nieugięty w swoich poglądach władze szukały sposobu, aby go aresztować i w ten sposób pozbawić wpływu na społeczeństwo. Arcybiskup József Mindszenty został aresztowany w swoim mieście biskupim w dniu 26 grudnia 1948 pod zarzutem szpiegostwa oraz zdrady stanu⁶⁰. Po krótkim procesie pokazowym w dniu 8 lutego 1949 purpurat został skazany na karę dożywotniego więzienia. Przez cztery lata żył w całkowitym odosobnieniu o od roku 1955 przebywał w areszcie domowym. Podczas rewolucji węgierskiej w 1956 roku został uwolniony, po ataku wojsk sowieckich w listopadzie 1956 roku na Budapeszt arcybiskup József Mindszenty poprosił o azyl polityczny w ambasadzie USA w Budapeszcie, gdzie przebywał w latach 1956-1971. Pod kontrolą władz sowieckich János Kádár utworzył nowy komunistyczny rząd, który stosował w praktyce wypróbowane w innych krajach sowieckie modele sprawowania władzy. Dzię-

⁵⁷ A. Somorjai, *La Chiesa cattolica in Ungheria*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 572.

⁵⁸ Na temat kardynała József Mindszenty pisano głównie w języku węgierskim, tutaj niektóre informacje w innych językach: G. Békés, *La testimonianza di József Mindszenty*, "Rivista di Studi Ungheresi" 6 (1991), s. 61-65; J. Közihorváth, *Cardinal Mindszenty. Confessor and martyr of our time*, Devon 1979; A. Somorjai, *Kardynal József Mindszenty - prorok wśród proroków*, [w:] Karol Klauza [red.], *Więksi i mniejsi prorocy Europy Środkowo-wschodniej XX wieku*, Lublin 2003, s. 579-589; A. Somorjai, *Il Cardinale Mindszenty. La vita, le opere*, [w:] *Il Nuovo Aeropago* 3-4 (2004), s. 24-30; M. Balogh, *Kardinal József Mindszenty. Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg*, Berlin 2014.

⁵⁹ A. Somorjai, *Il pensiero del cardinale Giuseppe Mindszenty circa il suo ruolo costituzionale e politico*, "Rivista di Studi Ungheresi" XXVI, N.S. 11 (2012), s. 69-95; A. Somorjai, *Il cardinale József Mindszenty e l'episcopato ungherese*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1073-1086; L. Imre Németh, *Vescovi martiri: Vilmos Apor e Zoltán Lajos Meszlényi*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1087-1104; T. Tóth, *Le vittime del comunismo negli anni 1945-1989*, [w:] *Testimoni della fede*, 1105-1120.

⁶⁰ A. Somorjai, *La Chiesa cattolica in Ungheria*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 592.

ki staraniom watykańskiego dyplomaty arcybiskupa Agostino Casaroli pomimo protestów ze strony arcybiskupa Mindszenty w dniu 15 września 1964 doszło do podpisania umowy między Węgrami a Stolicą Apostolską, umowa ta była widziana z perspektywy Rzymu, jako sukces dyplomacji watykańskiej⁶¹. Dla Kościoła katolickiego na Węgrzech podpisanie tej umowy nie przyniosło żadnych znaczących zmian poza bardzo kontrowersyjnymi nominacjami nowych biskupów związanych, czy jak to zostało później udowodnione, zmuszonych do współpracy z władzami⁶².

Władze w Budapeszcie domagały się przede wszystkim natychmiastowego usunięcia niewygodnego dla władz kardynała Mindszenty z ambasady amerykańskiej w Budapeszcie. Po skomplikowanych pertraktacjach i konkretnych rozporządzeniach papieża Pawła VI kardynała Mindszenty w roku 1971 wyjechał do Austrii i zamieszkał w Wiedniu⁶³. Kardynał Mindszenty nie czuł się dobrze w Wiedniu, jego pragnieniem był powrót do swojej ojczyzny. Podobne były nastroje społeczne katolików węgierskich, z trudem godzili się oni na decyzje papieża Pawła VI, który zobowiązał kardynała Mindszenty do rezygnacji z arcybiskupstwa i do opuszczenia kraju. József Mindszenty był dla uciemionego narodu węgierskiego symbolem niepodległości kraju, który w swoich pismach i przemówieniach wśród Węgrów rozproszonych po całym świecie krytykował politykę Watykanu, który w rozmowach dyplomatycznych z krajami komunistycznymi był reprezentowany przez arcybiskupa Agostino Casaroli (1914-1998). Dla dyplomacji watykańskiej umowa z państwem węgierskim miała jednak pewne znaczenie strategiczne, ponieważ była to pierwsza tego typu umowa państwo-kościół w krajach bloku wschodniego.

Na terytoriach Ukrainy wchodzącej w przeszłości do państwa polsko-litewskiego znajdowała się po roku 1945 największa wspólnota wiernych Kościoła greckokatolickiego licząca około siedmiu milionów osób⁶⁴. W dniu 1 listopada

⁶¹ A. Somorjai, *Giuseppe Mindszenty ovvero Endre Hamvas? La diplomazia Vaticana, il regime di Budapest e la Conferenza episcopale Ungherese: alla ricerca di un'uscita dall'impasse nella primavera del 1963*, [w:] A. Somorjai, *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty*, vol. II: *Documenta 1956-1963*, Budapest 2009, s. 157-170.

⁶² I. Zombori [red.], *Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede 1920-2000*, Budapest 2001; A. Fejérdy [red.], *La Chiesa cattolica dell'Europa centro-orientale di fronte al comunismo. Atteggiamenti, strategie, tattiche*, Roma 2013; A. Somorjai, *Alcuni equivoci nella valutazione dell'"Ostpolitik" vaticana nella recente storiografia ungherese*, [in:] *La Chiesa cattolica dell'Europa centro-orientale di fronte al comunismo. Atteggiamenti, strategie, tattiche*, Roma 2013, s. 125-138.

⁶³ A. Somorjai, *Il cardinale József Mindszenty e l'episcopato ungherese*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1083.

⁶⁴ Więcej informacji na temat Kościoła greckokatolickiego zob. W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992; H. Dylałowa, *Dzieje Unii Brzeskiej 1596-1918*, Olsztyn 1996; J. Rzońca, *Kościół unicki na ziemiach polskich pod zaborem*

1944 na czele wspólnoty kościelnej stanął arcybiskup Josyp Ivanovyč Slipyj (1892-1984), aresztowany w 1945 roku i zesłany na daleką Syberię⁶⁵. Mniejsze wspólnoty zjednoczone z Rzymem zamieszkiwały w krajach ościennych w Polsce, Słowacji, Rumunii i Serbii. Przez aresztowania duchowieństwa i wiernych władze sowieckie starały się zastraszyć wspólnotę tego Kościoła, jednak w niedalekiej przyszłości miała zostać przeprowadzona całkowita likwidacja Kościoła greckokatolickiego. Jedność Kościoła a następnie jego egzystencja zostały zabronione po tak zwanym pseudo-synodzie we Lwowie w roku 1946. We wspomnianym synodzie nie brał udział żaden z zwierzchników tego Kościoła, ponieważ cały episkopat został przez władze sowieckie aresztowany i skazany na ciężkie prace w obozach pracy⁶⁶. Po 18 latach spędzonych na wygnaniu w więzieniach i obozach arcybiskup w dniu 23 stycznia 1963 arcybiskup Slipyj dzięki staraniom dyplomatycznym papieża Jana XXIII i prezydenta USA Johna Fitzgeralda Kennedy został zwolniony, ale jako osoba przeciwna ideologii państwa sowieckiego został wydalony ze Związku Radzieckiego. Slipyj był bardzo zdziwiony faktem, że po uwolnieniu nie mógł pozostać na Ukrainie, gdzie zamierzał podjąć swoje obowiązki, jako arcybiskup we Lwowie. Przed opuszczeniem ZSSR w dniu 4 lutego 1963 roku ojciec Basilio Welyczkowskyj został przez Slipija potajemnie wyświęcony na biskupa, chciał w ten sposób odnowić hierarchię swojego Kościoła⁶⁷.

Arcybiskup wyjechał na zaproszenie papieża do Rzymu, gdzie właśnie obradował Sobór Watykański II. Paweł VI w dniu 23 grudnia 1965 mianował arcybiskupa Slipija kardynałem. Przyjazd do Rzymu był dla żyjącego do-

rosyjskim za Mikołaja I i jego likwidacja w 1839 roku, [w:] Kościoły i państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań, Białystok 2005, s. 142-157; W. Osadczy, La Chiesa greco-cattolica in Ucraina, [w:] La Chiesa cattolica il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica, s. 669-714.

⁶⁵ S. Oleskiw [red.], *His Beatitudo Josyf Cardinal Slipyj, Confesor of Faith, Patriarch of the Ukrainian Catholic Church (17.2.1892-7.9.1984)*, Toronto 1984; J. Pelikan, *Confessor between East and West: A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyj*, Grand Rapids MI 1990; I. Choma, *Josyf Slipyj*, Milano 2001; В. Сергійчук, Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939-1987 [Patriarca Josyf Slipyj nella documentazione dei servizi di sicurezza del periodo sovietico 1939-1987], Київ 2012; І. Іванкович, М. Ярослав Семенен, "Шлях у безсмертя". До 30-х роковин смерті Патріарха Йосифа Сліпого (1892-1984): матеріали про смерть та похорон, Львів 2014; І. Дацько, М. Горяча [red.], Йосиф Сліпий, Спомини, Львів-Рим 2014; М. Horyacha, *Il patriarca Josyf Slipyj: testimone della Chiesa silenziosa dei martiri*, [w:] J. Mikrut [red.], *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 743-767.

⁶⁶ M. Horyacha, *La soppressione della Chiesa greco-cattolica in Ucraina*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 769-794; I. Bilyk, *La testimonianza della vita religiosa nella Chiesa greco-cattolica in clandestinità*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 795-806.

⁶⁷ M. Horyacha, *Il patriarca Josyf Slipyj: testimone della Chiesa silenziosa dei martiri*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 762.

tychczas daleko od wydarzeń międzynarodowych Słypija wielkim wydarzeniem. Obecni na soborze biskupi z całego świata mogli słyszeć jego opowiadania o prześladowaniu Kościoła i religii w ZSSR. Z czasem jednak na skutek jego kampanii informacyjnej o straszliwych warunkach życia ludzi wierzących w ZSRR jego osoba stała się niewygodna dla Watykanu i nawet dla samego papieża, który bardzo chciał, aby w obradującym właśnie soborze wzięli również udział biskupi prawosławni ze Związku Radzieckiego. Kardynał Słipyj nie wiedział wtedy jeszcze o spotkaniu i ustaleniach jakie miało miejsce we wrześniu 1962 roku we francuskim mieście Metz pomiędzy wysłannikiem Watykanu Eugène Tisserant (1884-1972) i prawosławnym przedstawicielem Patriarchatu Moskiewskiego arcybiskupem Nikodemem (Boris Georgievič Rotov 1929-1978)⁶⁸. Warunkiem przybycia delegacji biskupów radzieckich był fakt, że na soborze nie będzie rozmów na temat rządów komunistycznych w Europie środkowowschodniej i w ZSSR oraz nie dojdzie do potępienia przez sobór systemu komunistycznego⁶⁹. W dniu 12 października 1962 przybyła do Rzymu delegacja Patriarchatu Moskiewskiego Witalij Borowoj z Leningrad i Władimir Kotljarow z Jerozolimy.

Dla kardynała Słypija tak bardzo doświadczonego sowieckimi prześladowaniami była trudno zrozumieć, dlaczego ojcowie soborowi podczas swoich licznych spotkań nie mówią na temat prześladowanego Kościoła za żelazną kurtyną. Był on zaniepokojony brakiem konkretnych działań o charakterze międzynarodowym w obronie ludzi wierzących we wszystkich krajach dominacji sowieckiej, a szczególnie dla niego bliskiej wspólnoty Kościoła greckokatolickiego na Ukrainie. W swoich licznych publicznych wystąpieniach krytykował watykańską politykę w Krajach Europy środkowowschodniej i jej zdeterminowane próby dyplomatycznego zbliżenia z europejskimi rządami komunistycznymi. Nie mogąc przez swoje wystąpienia w Rzymie odnieść większego zrozumienia dla wspólnot kościelnych w krajach sowieckich rozpoczął swoje liczne podróże po całym świecie. Podróżował szczególnie chętnie tam, gdzie mieszkały ukraińskie wspólnoty greckokatolickie, wszędzie tam dawał, jako naoczny świadek świadectwo, o straszliwych prześladowaniach religii oraz wspólnot kościelnych w ZSSR. W latach 1968-1970 odwiedził Kanadę, USA, Kolumbię, Wenezuelę, Peru, Brazylię, Argentynę, Paragwaj, Australię, Nową Zelandię, Niemcy, Hiszpanię, Portugalię, Wielką Brytanię, Francję i Austrię. Niektóre

⁶⁸ Na temat prawosławnego arcybiskupa Nikodema zobacz: T. Kałużny, *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego: studium historyczno-ekumeniczne*, Kraków 1999.

⁶⁹ *La Croix* 15.02.1963; W. Kasper, *Inside the Council. The story of Vatican II*, London 1963, s. 94.

kraje jak Australię, USA odwiedził kilkakrotnie⁷⁰. Zmarł w Rzymie po 22 latach od uwolnienia z obozów Syberii w dniu 7 września 1984. Po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości jego śmiertelne szczątki zostały w sierpniu 1992 przewiezione do ojczyzny i przez trzy tygodnie wystawione w lwowskiej katedrze aż do 7 września, do rocznicy jego śmierci.

Streszczenie

Niniejszy artykuł koncentruje się wokół problematyki prześladowań Kościoła katolickiego w po roku 1945 poszczególnych krajach bloku sowieckiego oparte na ideologii marksistowsko-leninowskiej. W konsekwencji zmiany granic państwowych miały miejsca ogromne przesiedlenia milionów osób, szczególnie dotknięci byli Polacy i Niemcy. W strefie rosyjskiej zostało utworzone zależne od Związku Radzieckiego państwo niemieckie DDR. W artykule przedstawiono wieloaspektowe prześladowania religijne w poszczególnych krajach. Zakres oraz intensywność prześladowań komunistycznych zależne były od ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej w Europie, a zwłaszcza w Związku Radzieckim. Przedstawiono w omawianym tekście główne wątki polityki antyreligijnej poszczególnych państw bloku wschodniego.

Powstała w 2016 roku seria wydawnicza *La Chiesa cattolica in Europa centro orientale* [Kościół katolicki w Europie środkowowschodniej] prezentuje historię Kościoła w poszczególnych krajach. Problematyka religijna była wieloaspektowa i zależna od złożonych wydarzeń społeczno-historycznych w poszczególnych państwach członkowskich. Wielojęzyczna literatura przedmiotu prezentowana w serii wydawniczej prezentuje ogrom walki z religią i ułatwia współczesnemu czytelnikowi dalsze pogłębienie problematyki przez indywidualną lekturę w wybranym przez siebie języku.

SŁOWA KLUCZOWE: Kościół katolicki w ZSSR i w Europie środkowowschodniej, prześladowania komunistyczne Kościoła, sylwetki męczenników za wiarę, polityka wschodnia Watykanu, literatura przedmiotu w językach narodowych

Abstract

The state of research on the history of Stalinism Publishing series of *Storia della Chiesa in Europa centro-orientale*

The following article concentrates on the problem of the persecution of the Catholic Church after 1945 in particular countries belonging to the Soviet group and based

⁷⁰ O. Вітошинська, Подорожі Блаженнішого Кир Йосифа VII 1968-1970 рр. у світлі чужої преси [Viaggi del beato Josyf VII 1968-1970 nella stampa straniera], Рим-Париж 1972.

on Marxism-Leninism ideology. There was the great displacement, especially of Polish and German people, in the consequence of the countries boundaries changes. In Germany, in the Russian zone, there was established the German country DDR, depending on Soviet Union.

The article describes complex religious persecutions in the particular countries. The extent and intensity of the communist persecutions depended on the social and political situation in Europe, particularly in the Soviet Union, at this time. In the text there are presented the main aspects of the anty religious politics in the countries of the east group.

In 2016 there was established the publishing series *La Chiesa cattolica in Europa centro-orientale* (The Catholic Church in centre-oriental Europe). It presents the history of church in particular countries. The religious situation in these countries had different aspects and depended on the social and political situation there. Multilingual literature presented in *La Chiesa* shows the immensity of the struggle with religion and help to see the subject deeper through the individual studying in the chosen language.

KEY WORDS: The Catholic Church in the Soviet Union and in the middle-east Europe, communist persecutions of church, persons of martyrs for the faith, east politics of Vatican, literature on this subject in national languages

Bibliografia

Seria wydawnicza

Storia della Chiesa in Europa centro-orientale, vol. 1-4, San Pietro in Cariano (Verona) 2016-2017.

Mikrut J. [red.], *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, San Pietro in Cariano (Verona)² 2016.

Wójcik P., *Il governo e la Chiesa in Polonia di fronte alla diplomazia vaticana (1945-1978)*, San Pietro in Cariano (Verona) 2016.

Mikrut J. [red.], *Testimoni della fede. Esperienze personali e collettive dei cattolici in Europa centro-orientale sotto il regime comunista*, San Pietro in Cariano (Verona) 2017.

Mikrut J. [red.], *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, San Pietro in Cariano (Verona) 2017.

Opracowania

Adriányi G., *Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert*, Paderborn 1992.

Alojzije kardinal Stepinac nadbiskup Zagrebački, *Propovijedi, govori, poruke 1941-1946*, Zagabria 2012.

Balík S., Hanuš J., *Katolícká cirkev v Československu 1945-1989*, Brno 2007.

Balogh M., *Kardinal József Mindszenty. Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg*, Berlin 2014.

Batelja J., *Blaženi Alojzije Stepinac. Svjedok Evanđelja ljubavi. Životopis, dokumenti i svjedočanstva – prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskoga rata*, vol. I-II, Zagabria 2010.

- Batelja J., *Il cardinale Alojzije Stepinac e la prima fase della battaglia ideologica*, [w:] *Testimoni della fede*, 483-504.
- Batelja J., *Živjeti iz vjere. Duhovni lik i pastirska skrb kardinala Alojzija Stepinca*, Zagabria 1990.
- Békés G., *La testimonianza di József Mindszenty*, "Rivista di Studi Ungheresi" 6 (1991), s. 61-65.
- Besier H. G., *Der SED-Staat und die Kirche. Der Weg in die Anpassung*, München 1993.
- Bilyk I., *La testimonianza della vita religiosa nella Chiesa greco-cattolica in clandestinità*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 795-807.
- Blaž V., "... come la quercia nella valle, di fronte alle raffiche di vento che le vengono da ogni parte." *Mons. Anton otrin*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 569-584.
- Bolfá V., *Le suore Basiliane. Dalla fondazione alla persecuzione*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1031-1044.
- Borza P., *Beato vescovo e martire Vasil' Hopko*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 163-170.
- Borza P., *Il caso del parroco di Prešov Miron Petrašovič*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 157-162.
- Botwina P., *Come sono diventato sacerdote nella realtà politica dell'Unione Sovietica*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 458-460.
- Bukovský J., *Chiesa del martirio, Chiesa della diplomazia. Memorie tra Cecoslovacchia e Vaticano*, Bologna 2009.
- Cargnello G., *Albania: testimonianze di fede nel paese dell'ateismo di Stato*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 23-58.
- Carosio M., *Un esempio di agiografia contemporanea: il racconto del martirio di Eugenio Bossilkov, vescovo nella Bulgaria comunista*, "Sanctorum" 6 (2009), s. 257-275.
- Cascone A., *Le persecuzioni comuniste. Il beato Vincenzo Eugenio Bossilkov*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 59-68.
- Choma I., *Josyf Slipyj*, Milano 2001.
- Čulen K., *Po Svätoplukovi druhá naša hlava. Život Dr. Jozefa Tisu*, Partizánske 1992.
- Cvitković I., *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo 1986.
- Dancă W., *Anton Durcovici. Lecții tomiste despre Dumnezeu (1936-1940)*, Iași 2008.
- Di Eugenio P., *La parola e il sangue: martirio e lettere pastorali del beato Eugenio Bossilkov, vescovo passionista*, Teramo 2003.
- Doboș D., Despinescu A., *Episcopul Anton Durcovici – o viață închinată lui Dumnezeu și Bisericii*, Iași 2003.
- Doboș F., *Il vescovo che ha vinto il comunismo. Mons. Áron Márton*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 997-1010.
- Doboș F., *Viața episcopului Anton Durcovici, martir al Bisericii Catolice din România*, Iași 2010.
- Dohle H. [red.], *SED und Kirche. Eine Dokumentation grundsätzlicher Entscheidungen zu ihren Beziehungen*, vol. 1-3, Neukirchen-Vluyn 1993.
- Đurica M. St., *Jozef Tiso (1887-1947). Životopisný profil*, Bratislava 2006.
- Dylągowa H., *Dzieje Unii Brzeskiej 1596-1918*, Olsztyn 1996.
- Dzwonkowski R., *La Chiesa cattolica di rito latino in Ucraina. Dalla sciagura alla rinascita (1939-1991)*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 689-706.
- Feil Ernst [red.], "Glauben lernen in einer Kirche für andere", Gütersloh 1993.
- Fejérdy András [red.], *La Chiesa cattolica dell'Europa centro-orientale di fronte al comunismo. Atteggiamenti, strategie, tattiche*, Roma 2013.
- Flueraș C., *La Congregazione delle suore della Madre di Dio: fedeli alla consacrazione anche in mezzo alla tempesta*, w: *Testimoni della fede*, s. 1045-1056.
- Gatz E. [red.], *Kirche und Katholizismus seit 1945*, vol. 1: *Mittel- West- und Nordeuropa*, Paderborn 1998.
- Gavranović Z., *In serch of Cardinal Steoinac. A Complete Biography*, Zagabria 2011.
- Giorgini F., *I Passionisti nella Chiesa di Bulgaria*, Roma 1998.

- Giovanni Paolo II, *Discorso a Marija Bistrica il 3/10/1998: Sarete miei testimoni. Discorsi in occasione della visita pastorale alla Croazia dal 2 al 4 ottobre 1998*, Zagabria 1998.
- Gitman E., *Archbishop Alojzije Stepinac, 1941-1945 under the lens of historians and diplomats, [w:] Cardinal Stepinac. A Witness to the Truth. Kardinal Stepinac. Svjedok Istine*, Zagabria 2008, s. 246-274.
- Guida F. [red.], *Intellettuali versus democrazia: i regimi autoritari nell'Europa sud-orientale 1933-1953*, Roma 2010.
- Guida F., *L'altra metà dell'Europa: dalla Grande Guerra ai giorni nostri*, Roma 2015.
- Haese U., *Katholische Kirche in der DDR. Geschichte einer politischen Abstinenz*, Düsseldorf 1998.
- Hanuš J., *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů*, Brno 2005.
- Hanuš J., *Tradice českého katolicismu ve 20. století*, Brno 2005.
- Hibbert R., *Albania's national liberation struggle: the bitter victory*, London-New York 1991.
- Höllén M., *Loyale Distanz? Katholizismus und Kirchenpolitik in SBZ und DDR. Ein historischer Überblick in Dokumenten*, vol. 1: 1945-1955, vol. 2: 1956-1965, Berlin 1997.
- Horvat V., *Kardinal Alojzije Stepinac mučenik za ljudska prava*, Zagabria 2008.
- Horyacha M., *Il patriarca Josyf Slipyj: testimone della Chiesa silenziosa dei martiri, [w:] La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 743-768.
- Horyacha M., *Il patriarca Josyf Slipyj: testimone della Chiesa silenziosa dei martiri, [w:] La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 743-767.
- Horyacha M., *La soppressione della Chiesa greco-cattolica in Ucraina, [w:] La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 769-794.
- Hrabovec E., *La Slovacchia e la Santa Sede nell'arco della storia, [w:] J. Dravecky, M. Bartko, La Slovacchia e la Santa Sede nel XX secolo*, Città del Vaticano 2008, s. 229-240.
- Huber K. A., *Beran, [w:] LTHK 2 (1994)*, s. 239-240.
- Illing S., *Die Jugendweihe im Wandel der Zeit ein Fest der Jugend oder ostdeutsche Familientradition? Vorgeschichte, Hintergründe, Bedeutung vor und nach 1990*, Stuttgart 2000.
- Jakubčín P. [red.], *Likvidácia reholí a ich život v ilegálnosti v rokoch 1950-1989*, Bratislava 2010.
- Jareb M., *I laici e il regime comunista, [w:] Testimoni della fede*, s. 533-548.
- Kałużny T., *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego: studium historyczno-ekumeniczne*, Kraków 1999.
- Kamenec I., *Jozef Tiso: Tragédia politika, kňaza a človeka*, Bratislava 2013.
- Kaplan K. [red.], *Čirkevní komise ÚV KSČ 1949-1951. Edice dokumentů, vol. 1: Čirkevní komise ÚV KSČ ("Čirkevní šestka") duben 1949 březen 1950*, Brno 1994.
- Kasper W., *Inside the Council. The story of Vatican II*, London 1963.
- Kerdík M., *I religiosi e le religiose: suprema testimonianza di carità in mezzo alla persecuzione, w: Testimoni della fede*, 93-102.
- Kiope M., *"Dall'ambone al portale della chiesa". L'attività pastorale della Chiesa cattolica in Lettonia durante il periodo dell'occupazione sovietica, w: La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, 879-894.
- Klauza K. [red.], *Więksi i mniejsi prorocy Europy Środkowo-wschodniej XX wieku*, Lublin 2003.
- Knauf W., *Katholische Kirche in der DDR. Gemeinden in der Bewegung 1945-1980*, Mainz 1980.
- Koch H. G., *Staat und Kirche in der DDR. Zur Entwicklung ihrer Beziehungen von 1945-1974. Darstellung, Quellen, Übersichten*, Stuttgart 1975.
- Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992.
- Koura P. [red.], *Diktatura versus naděje: pronásledování římskokatolické církve v Československu v letech 1948-1989*, Praha 2014.
- Közihorváth J., *Cardinal Mindszenty. Confessor and martyr of our time*, Devon 1979.
- Krawczyk A., *Słowacja księdza prezydenta. Jozef Tiso 1887-1947*, Kraków 2015.

- Křišto J., *I procedimenti sommari delle autorità comuniste contro i religiosi*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 505-516.
- Krumina-Konkova S., *La Chiesa cattolica in Lettonia durante il periodo sovietico: le vittime della persecuzione*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 863-878.
- Laurynenka K., *L'attività dei "gruppi religiosi non registrati" di cattolici in Bielorussia orientale nel dopoguerra e la loro lotta per la legale esistenza alla luce della legislazione sovietica sulle comunità religiose*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 633-660.
- Leszczyński M., *Arcybiskup metropolita Eugeniusz Baziak 1890-1962*, Tarnów 1988.
- Letz R., *Slovensko v rokoch 1945-1948 na ceste ku komunistickej totalite*, Bratislava 1994.
- Libor J. [red.], *České církevní dějiny v II. polovině 20 století*, Brno 2000.
- Lindeijer M., *I gesuiti nell'URSS (1939-1992)*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 483-510.
- Luciano V. [red.], *Storia religiosa dei cechi e degli slovacchi*, Milano 1987.
- Lupu S., *La chiesa dei martiri: Il beato vescovo Antonio Durcovici*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 957-966.
- Manale M., *L'Eglise catholique dans le socialisme: le cas de la République allemande*, „Etudes” 363 (1985), s. 581-594.
- Mandzák A., *Beato martire Dominik Metod Trčka*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 141-156.
- Mandzák A., *L'apostolo saggio, umile ed eroico: Ján Ivan Mastiliak*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 127-140.
- Medek V., *Cesta české a moravské církve staletími*, Praha 1982.
- Michajlik L., *Testimonianze dei sacerdoti e le complicate vicende del cardinale Kazimierz Świątek*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 609-632.
- Miklaszewicz I., *I tentativi di utilizzare il fattore etnico nella politica delle autorità sovietiche nei confronti della Chiesa cattolica in Lituania negli anni 1944-1990*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 827-840.
- Mikrut J. [red.], *Blutzeugen des Glaubens. Martyrologium des 20. Jahrhunderts. Diözesen: Wien, Eisenstadt, St. Pölten*, vol. 1, Wien 1999.
- Mikrut J., *DDr. Anton Durkowsich. Bischof von Jassy*, [w:] J. Mikrut [red.], *Blutzeugen des Glaubens. Martyrologium des 20. Jahrhunderts. Diözesen Wien, Eisenstadt, St. Pölten*, vol. 1, Wien² 1999, s. 45-61.
- Mikrut J. [red.], *Blutzeugen des Glaubens. Martyrologium des 20. Jahrhunderts. Diözesen: Graz-Seckau, Linz*, vol. 2, Wien 2000.
- Mikrut J. [red.], *Blutzeugen des Glaubens. Martyrologium des 20. Jahrhunderts. Diözesen: Feldkirch, Gurk, Innsbruck, Salzburg*, vol. 3, Wien 2000.
- Mikrut J., *Österreichs Kirche und Widerstand 1939-1945*, Wien 2000.
- Mikrut J., *Die christlichen Märtyrer des Nationalsozialismus und Totalitarismus in Mitteleuropa 1938-1945*, Wien 2005.
- Mikrut J. [red.], *Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart*, Wien 2006.
- Mikrut J. [red.], *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, San Pietro in Cariano (Verona)² 2016.
- Mikrut J. [red.], *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, San Pietro in Cariano (Verona) 2017.
- Mikrut J. [red.], *Testimoni della fede. Esperienze personali e collettive dei cattolici in Europa centro-orientale sotto il regime comunista*, San Pietro in Cariano (Verona) 2017.
- Mikrut J., *La Chiesa cattolica in Germania dell'Est (DDR)*, [w:] *La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 227-276.

- Mikrut Jan, *La Chiesa cattolica in Repubblica Ceca*, [w:] *La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 79-157.
- Mikrut J., *Lo scontro tra l'ideologia marxista-leninista e la Chiesa cattolica in Europa centro-orientale*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 13-14.
- Mirek A., *La testimonianza di vita delle religiose in Unione Sovietica (1945-1991)*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 511-522.
- Montanar I., "In ogni incontro con lui percepivi come profondamente sentisse con ogni persona" Mons. Maksimilijan Držečnik, [w:] *Testimoni della fede*, s. 585-620.
- Montanar I., "Sono fiera di Narte. Anch'io accolgo il sacrificio professando 'Viva Cristo Re'". Narte e Ivanka Velikonja, [w:] *Testimoni della fede*, s. 621-654.
- Murzaku I. A., *Catholicism, culture, conversion: the history of the Jesuits in Albania (1841-1946)*, Roma 2006.
- Musiał F., *Sprawa abp. Eugeniusza Baziaka w czasie tzw. procesu kurii krakowskiej*, w: *Zeszyty Historyczne WiN-u*. 40 (2014), s. 139-154.
- Müller F., *Dr. Anton Durkowsitch. Ein Märtyrer unserer Zeit*, Donzdorf 1991.
- Németh L. I., *Vescovi martiri: Vilmos Apor e Zoltán Lajos Meszlényi*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1087-1104.
- Oleskiw St. [red.], *His Beatitude Josyf Cardinal Slipyy, Confesor of Faith, Patriarch of the Ukrainian Catholic Church (17.2.1892-7.9.1984)*, Toronto 1984.
- Olexák P., *La Chiesa romano-cattolica in Slovacchia*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 157-219.
- Ortí V. C., *La Chiesa in Europa 1945-1991*, Cinisello Balsamo 1992.
- Osadczy W., *L'impegno della Chiesa cattolica di rito latino in Ucraina volto a sostenere i greco-cattolici*, [w:] *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica*, s. 707-726.
- Osadczy W., *La Chiesa grecocattolica in Ucraina*, [w:] *La Chiesa cattolica il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 669-714.
- Parijs M. van [red.], *Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell'Europa del Novecento. atti del convegno di storia ecclesiastica contemporanea*, Città del Vaticano 2003.
- Pattee R. [red.], *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, Milwaukee 1953.
- Pazuhina N., *Il movimento ecumenico nella Lettonia sovietica: un inciso della storia*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 895-908.
- Pelikan J., *Confessor between East and West: A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyy*, Grand Rapids MI 1990.
- Pešek J., Barnovský M., *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953*, Bratislava 1997.
- Pierluigi E., *Beato Eugenio Bossilkov. Morire per la fede*, Teramo 1998.
- Pietrzak J., *Il cardinale August Hlond e la sua missione politico-pastorale negli anni 1945-1948*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 671-690.
- Pilvousek J., *Die katholische Kirche in der DDR*, [w:] Erwin Gatz [red.], *Kirche und Katholizismus seit 1945*, vol. 1: *Mittel- West- und Nordeuropa*, Paderborn 1998.
- Pilvousek J., *Jugendweihe und kein Ende?*, ThG 48/2 (2005), s. 130-139.
- Pio XII, *Orientalis ecclesias*, Roma 1952.
- Piotrowska Dubik B., *Kwiaty na stepie. Pamiętnik z zesłania*, Warszawa³ 2007.
- Popić V., *Il calvario delle donne di vita consacrata*, w: *Testimoni della fede*, 517-532.
- Positio super martyrio. Beatificationis et canonizationis Servi Dei Aloysii Stepinac*, vol. I-III, Roma 1996.
- Raabe Th., *SED-Staat und katholische Kirche. Politische Beziehungen 1949-1961*, Paderborn 1995.

- Rebichini Andrea, *Chiesa, Società e Stato in Cecoslovacchia 1948-1968*, vol. 1: 1948-1968, Padova 1977, vol. 2: 1968-1978, Padova 1979.
- Ritho M. J., *La Chiesa cattolica in Albania*, [w:] *La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 27-62.
- Runce I., *La testimonianza quotidiana della vita cristiana nelle famiglie*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 909-925.
- Rzońca J., *Kościół unicki na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim za Mikołaja I i jego likwidacja w 1839 roku*, [w:] *Kościóły i państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim*. Źródła i stan badań, Białystok 2005, s. 142-157.
- Scheipers H., *Gratwanderungen. Priester unter zwei Diktaturen*, Leipzig 1997
- Sládek K., *Greckokatolícká cirkev v českých zemích: dějiny, identita, dialog*, Červený Kostelec 2013.
- Sofranov I., Mercanzin S., *Eugenio Bossilkov*, Roma 1986.
- Soica S., *La Chiesa greco-cattolica in Romania*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 537-569.
- Somorjai A., *Alcuni equivoci nella valutazione dell'“Ostpolitik” vaticana nella recente storiografia ungherese*, [w:] *La Chiesa cattolica dell'Europa centro-orientale di fronte al comunismo. Atteggiamenti, strategie, tattiche*, Roma 2013, s. 125-138.
- Somorjai A., *Giuseppe Mindszenty ovvero Endre Hamvas? La diplomazia Vaticana, il regime di Budapest e la Conferenza episcopale Ungherese: alla ricerca di un'uscita dall'impasse nella primavera del 1963*, [w:] Adam Somorjai, *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty*, vol. II: *Documenta 1956-1963*, Budapest 2009, s. 157-170.
- Somorjai A., *Il cardinale József Mindszenty e l'episcopato ungherese*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1073-1086.
- Somorjai A., *Il Cardinale Mindszenty. La vita, le opere*, [w:] *Il Nuovo Aeropago* 3-4 (2004), s. 24-30.
- Somorjai A., *Il pensiero del cardinale Giuseppe Mindszenty circa il suo ruolo costituzionale e politico*, [w:] *Rivista di Studi ungheresi* XXVI, N.S. 11 (2012), s. 69-95.
- Somorjai A., *Kardynal József Mindszenty – prorok wśród proroków*, [w:] Karol Klauza [red.], *Więksi i mniejsi prorocy Europy Środkowo-wschodniej XX wieku*, Lublin 2003, s. 579-589.
- Streikus A., *Conventi religiosi clandestini nel periodo sovietico: tra la continuità e le nuove sfide*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 841-862.
- Šturák P., *Il regime comunista e la Chiesa greco-cattolica. Il beato vescovo Pavol Peter Gojdič*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 119-127.
- Šturák P., *La Chiesa greco-cattolica in Slovacchia*, [w:] *La Chiesa cattolica e il Comunismo in Europa centro-orientale e in Unione Sovietica*, s. 193-226.
- Svoboda B., Polc J., *Kardinál Josef Beran: životní příběh velkého vyhnance*, Praha 2008.
- Szetelnicki W., *Arcybiskup wygnaniec Eugeniusz Baziak metropolita lwowski*, Kraków 1989.
- Taccone F., *Eugenio Bossilkov, vescovo bulgaro martire difensore dei “diritti” di Dio e dell'uomo*, Teramo 1998.
- Tóth T., *Le vittime del comunismo negli anni 1945-1989*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 1105-1120.
- Triulcio P., *Il primo martire delle foibe. Beato don Francesco Giovanni Bonifacio*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 549-569.
- Vlček V. [red.], *Ženské řehole za komunismu 1948-1989*, Olomouc 2005.
- Vnuk F., *Vládní zmocnenci na biskupských úradech v letech 1949-1951*, Martin 1999.
- Vodičková St., *Uzavírám vás do svého srdce: životopis Josefa kardinála Berana*, Brno 2009.
- Waligóra J. [red.], *Cierpiący pasterz ks. arcybiskup – metropolita lwowski Eugeniusz Baziak 1890-1962*, Rzeszów 2013.

- Ward J. M., *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*, London 2013.
- Wójcik P., *Il governo e la Chiesa in Polonia di fronte alla diplomazia vaticana (1945-1978)*, San Pietro in Cariano (Verona) 2016.
- Wójcik P., *Un tragico destino di un vescovo coraggioso: Mons. Czesław Kaczmarek*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 707-720.
- Zieliński Z., *I Primati della Polonia nell'epoca delle svolte*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 655-670.
- Zieliński Z., *Il cardinale Stefan Wyszyński e l'organizzazione della vita religiosa sui cosiddetti Territori Recuperati*, [w:] *Testimoni della fede*, s. 691-706.
- Zombori I. [red.], *Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede 1920-2000*, Budapest 2001.
- Zsolt Kovács F., *Il vescovo di Oradea e martire. Mons. Szilárd Bogdánffy*, [w:] *Testimoni della fede*, 983-996.
- Вітошинська О., *Подорожі Блаженнішого Кир Йосифа VII 1968-1970 рр. у світлі чужої преси [Viaggi del beato Josyf VII 1968-1970 nella stampa straniera]*, Рим-Париж 1972.
- Дацько І., Горяча М. [red.], *Йосиф Сліпий, Спомини*, Львів-Рим 2014.
- Іванкович І., Семеген М. Я., *“Шлях у безсмертя”. До 30-х роковин смерті Патріарха Йосифа Сліпого (1892-1984): матеріяли про смерть та похорон*, Львів 2014.
- Сергійчук В., *Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939-1987 [Patriarca Josyf Slipuj nella documentazione dei servizi di sicurezza del periodo sovietico 1939-1987]*, Київ 2012.